

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

General Editor
Mahamahopadhyaya
Dr. UMESHA MISHRA

Printed by Shree Suryya Narain Jha D P Co Ltd, Darbhanga and Published by
Mahamahopadhyaya Dr Umesha Mishra M A, D Litt, Director, Mithila Institute of
Postgraduate Studies and Research in Sanskrit Learning Darbhanga under the
authority of the State Government of Bihar

First Edition 1954

LINGAVACANAVICARA

A Treatise on Gender and Number in Sanskrit

By

Mahavaryakarana

Pandita Dinabandhu Jha, Vaidikavidvan,

MITHILA SANSKRITA VIDYAPITHA
DARBHANGA

दीर्घा रण्डः वृत्तान्तः

पो० वादन ८. द्वादश-१

Edited By

Mrs. Dr. UMESHA MISHRA

निङ्गवचनविचारः

महाशैयाकरण-
पण्डितश्रीदीनबन्धुभा-
दिरचितः

मिथिलासंस्कृतविद्यापीठाध्यक्षेण
सम्पाद्य प्रकाशितं नीतः

NOTE BY THE GENERAL EDITOR

THE Mithila Sanskrit Research Institute has been established by the Government of Bihar and is located at Darbhanga on a plot of land donated by the Maharajadhiraja Shri Kameshwara Singh Bahadur of Darbhanga. The foundation stone of the Institute was laid down by the President of the Indian Union Dr. Rajendra Prasad on the 21st of November, 1971

This Institute has been founded with a view to promote advanced research in various aspects of Sanskrit learning and to impart teaching of the Post-Graduate standard to a limited number of students in the stimulating environments of a residential community. It will serve as the meeting ground of the traditional Sanskrit scholars and modern researchers so that while the traditional scholars may get training in modern methods of research, the sources of ancient learning and its depth may easily be available to the modern scholars. In so doing the Institute will aim at the preservation and rehabilitation of the traditional Indian scholarship in the field of modern learning and research.

The Institute mainly stands for higher researches based on authentic texts on modern scientific lines, so while individual researchers including the members of the staff may carry on research in particular subjects, the Institute as a whole will have some long-term as well as short-term programme of research and publication.

As a foundation for carrying on research in the future and as a means of preserving useful source of materials, the Institute will take up the collection and survey of manuscripts and other important source of material available in Mithila in particular, and also in other parts of Bihar and elsewhere.

The Institute will not only promote and encourage research by individual scholars and students, but it will also

undertake specific projects which will be in the nature of team work produced by all or selected members of the staff working in close co-operation and association with one another and seeking the guidance and assistance of the Board of Advisers. From time to time, a programme or plan for the projects extending over a specified period will be drawn up and duties will be assigned to various members of the staff in connection with the fulfilment of that project. The following projects may, for example, be undertaken by the Institute from time to time

- (1) Editing the Puranas and the Upanishads on scientific lines.
- (2) Collection, survey and cataloguing of manuscripts and other important source materials available in Mithila and in other parts of Bihar.
- (3) Editing a series of rare and important old and new Sanskrit Texts
- (4) Preparing a critical bibliography of research work done in Sanskrit topic-wise, up to the present day and preparing supplements subsequently
- (5) Preparing a comprehensive History of Sanskrit literature in all its branches based on original sources.
- (6) Preparing a chronology of Sanskrit authors and their works
- (7) Preparing an annual hand-book of information on Indological studies

Other projects also may be undertaken in course of time.

The Institute will publish gradually monographs, texts, critical editions, catalogues bibliographies, critical works, research journals, etc. The publication will be confined principally to the work done at the Institute either through individual research of students, scholars and members of the staff or through the projects undertaken at the Institute.

With these aims and objects in view we have undertaken the publication of rare and important works of old and also of modern period in order to place before the scholarly world the past and present contributions of Sanskrit scholars to knowledge in a Sanskrit series under our 'short term project of research programme'.

PREFACE

In pursuance of the declared objects of the *Mithila Research Institute*, Darbhanga we are presenting herewith the *Lingavacanavivara* to the world of scholars as the fourth volume of the *Mithila Research Institute Sanskrit Series*. The author, Pt. Dinabandhu Jha is one of the top-ranking grammarians of the present day Mithila. He is also our respected colleague in the Institute. In the present treatise on the problem of gender and number in sanskrit the author has tried to remove some difficulties which haunt not only the beginners but the learned Pandits as well. A result of long practical experience, extending over more than half a century, this book will, we hope, remove a long felt want of the sanskritists.

But it is not for us to say how far our hope will be justified, for we are one with Kalidasa when he says—

‘आ पत्तिषोपाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्’ ।

Meantime, I must thank the Government of Bihar for enabling me to start the series within a couple of years from the inception of the Institute.

Thanks are due to the authorities of the Darbhanga Press Co. Ltd, but for whose kind and ungrudging assistance the volume could not have come out in such a form and in such a short time.

UMESHA MISHRA

Vaishakha Sankranti
1361 Faali

प्रधानसम्पादकोपामुखम्

जनकनाइवल्क्यादिपवित्रीकृते मिजिलानण्डले दरभङ्गानगरे महाराजाधिराजेन श्रीश्रमता रामेश्वरसिंहप्रहादुरेण दानरूपेण प्रदत्ते बृहद्भाग्ये एकपञ्चाशदुत्तरैकोनविंशतिवर्गे श्रीस्तार्दीयनचम्बरमाससर्वकविशतितमे दिवसे भारतवर्षाधिष्ठात्रा श्रीमद्भारजेन्द्रप्रसादमहोदयेन मिथिलासंस्कृतविद्यापीठोऽयं संस्थापितः ।

आवासिकेऽस्मिन् विद्यापीठे संस्कृतविद्याया विभिन्नशास्त्रासु गम्भीरगवेषणात्मकाध्ययनं तदनुमारेणैव स्वल्पसंस्त्यकेभ्यो विद्यार्थिभ्यः स्नातकोत्तरशिक्षाप्रदानञ्च लक्ष्यम् । सन्मेलनन्यानेतद्वारतीयप्राचीनशिक्षापद्धतिषु पण्डितानामाधुनिकगवेषणापराणां विदुषाञ्च । सम्मान्यते चात्र परस्परपूरकत्वं सारस्वतवर्गद्वयस्य । अनेन प्रज्ञारेण विद्यापीठेऽत्र प्राचीनविद्याध्ययनपद्धतिः अर्वाचीनविद्याक्षेत्रेषु प्रतिष्ठिता भविष्यति ।

आधुनिकवैज्ञानिकपद्धतनुक्रमेण प्राचीनशास्त्रग्रन्थानधिकृत्य प्रौढतमानुसन्धानं हि मुख्यं कर्तव्यत्वेन परिगृहीतमत्र । अध्यापना गवेषणाश्च विभिन्नविषयेषु गवेषणायां संलग्नाः सन्ति । पीठस्य स्वतन्त्रतया स्वल्पदीर्घकालसाध्या च गवेषणासरणिस्तदनुपुस्तकप्रकाशनञ्चेत्युभयं प्रवर्तितम् । मिथिलाप्रान्ते तथाऽन्यत्र च यानि सन्तु द्रव्यानि हस्तलिखितानि पुस्तकानि समुपलभ्यन्ते तेषां संग्रहोऽपि विद्यापीठस्यान्यतम उद्देश्यः । एतेष्वेव ग्रन्थरत्नेषु भारतीयकलाविज्ञानपरम्परा निहितास्ति । यत्र पुनस्तादृशः संग्रहो न शक्यकरणीयस्तत्र केवलं विशेषविवरणसंग्रहोऽपि सम्पादनीय एव ।

अत्र विद्यापीठे न केवलं वैयक्तिकी गवेषणा प्रचरति अपि तु शिक्षकाः विद्यार्थिनश्च परस्परं मिलित्वा सामूहिकरूपेण गवेषणाकार्यं परिचालनार्थरपदो निर्देशानुसारेण भ्रूङ्कुर्वन्ति ।

काले काले निर्दिष्टकालसाध्या ये विषयाः स्वीकृतव्याप्तेषु क्रियन्तोऽद्यस्तादृहित्यन्ते—

(१) वैज्ञानिकरीत्या पुराणानामुपनिषदां च सम्पादनम् ।

(२) प्राचीनहस्तलिखितानां ग्रन्थानां व्यवपूर्णग्रन्थानां संग्रहः परीक्षणं विवरणनिर्माणं च ।

(३) बहुमूल्यानां संस्कृतग्रन्थानां प्राचीनानामाधुनिकानां च सम्पादनम् ।

(४) गवेषणनिबन्धानां विषयानुसारेण सामोक्तिकमूचीनिर्माणं तथा काले काले तत्परिपूर्तिविधानं च ।

(५) मूलग्रन्थानां परीक्षणं विधाय सर्वशास्त्रान्वितस्य संस्कृतसाहित्यस्य पूर्णाङ्गेतिहासनिर्माणम् ।

(६) संस्कृतग्रन्थानां तत्कर्तृणां च कालक्रमनिर्धारणम् ।

(७) भारतीयविज्ञानविबन्धानां वार्षिकविवरणग्रन्थप्रणयनम् ।

इत्येवं व्यवस्थिते मिथिलासंस्कृतविद्यापीठस्थेन विशिष्टविदुषा श्रीदीनबन्धुशर्मणा गवेषणापूर्वकं निर्मितोऽयं लिङ्गवचनविचारनाम्ना प्रसिद्धो ग्रन्थो विपश्चितां पुरतः संस्थाप्यते । सुविदितमस्ति संस्कृतज्ञानां यदनादिकालतो व्यापकरूपेण प्रचलितेऽयं संस्कृतभाषा अद्यापि तथैवोल्लसन्ती शिष्टपरिगृहीतैः नवीनैः शब्दैः प्रतिदिनं स्थकोपं पूरयन्ती दृश्यते यथा वैदिकसमये । शिष्टपरिगृहीतत्वमेवैतस्य बीजम् । बहुदेशव्यापित्यात् प्रतिदिनं वृद्धिगतवाचास्थां भाषायां तत्प्रान्तोद्यमयोगवैचित्र्यात् शब्दानां लिङ्गे वचने च महान् भेदो दृश्यते । बहुषु स्थलेषु सन्वेहोऽपि भवत्येव । प्राचीनानामर्वाचीनानामपि विदुषां लिङ्गवचनविषये महान् विवादो दृश्यते । अत एवास्माकं विशिष्टविदुषा महावैयाकरणेन श्रीदीनबन्धुशर्मणा शास्त्रतर्कानुभवादिसन्मिलितोऽयं ग्रन्थो निर्मितः । सोऽयमद्य प्रकाश्यते । ग्रन्थस्योपादेयताविषये स्वयं वक्तुं सर्वथाऽसमर्थोऽयं जनः । विशिष्टाः विद्वांसः एवात्र प्रमाणम् । आशास्महे यदनेन विवेचनेन सर्वेषां संस्कृतभाषारत्नानां महान् लाभो भविष्यतीति ।

धैर्यालङ्कार्यैकादशी

१३६१ फसली

श्रीउमेशमिश्रः

प्रधानसम्पादकः

प्राक्कथनम्

इह यत्तु संस्कृतवाक्येषु लिङ्गसंख्याविषये वैचित्र्यसद्भावादनेकनिष्ठा उत्पद्यन्ते सन्देहाः । तत्र लिङ्गविषये तावत् नपुंसकस्य क्त्वा 'अयं ब्राह्मणः' इति वाक्यं प्रयोक्तव्यम्, 'इयं ब्राह्मणीति' वा । सन्देहोऽत्र यथा पुंस्ति न लौकिकं स्त्वात्, स्त्रियां च न लौकिकं पुंस्त्वं तथा न स्त्री न पुमान् इति विग्रहानुसारेण नपुंसके लौकिकपुंस्त्वस्त्वात्त्वयोरेकभयो-
रप्यभावः । ब्राह्मणादिरान्दाश्च लौकिकपुंस्त्वस्त्वात्त्वयोरेव बाधका न तु लौकिकनपुंस-
कत्वस्य ।

एवं व्याकरणे पुंस्तीत्याद्युपादाय कार्याणि विधीयन्ते । तत्र पुंस्त्वादिकं यदि लौकिकं
गृह्यते तदा षटानित्यादौ नत्वादिकं न स्यात् । यदि वा चेतनाचेतनमाधारणं शास्त्रीय-
मेव पुंस्त्वादि गृह्यते तर्हि ब्राह्मणीत्यतः पुंस्त्वस्यापि बाधः स्यात् । तस्मान् व्याकरणे
निमित्तभूतं पुंस्त्वादि लौकिकं वा शास्त्रीयं वा माश्रयित्वपरः सन्देहः ।

तथा 'स्त्रीस्त्वामिदं धनमि'ति वाक्यं साधु 'स्त्री स्वाभिर्नारमि'ति वा उभयं वैत्यपि
संशयः । एवमन्येऽपि । तथा संख्याविषयेऽपि । 'इयं रामस्य दारा' इति वाक्यं शुद्धं
किं वा इमे 'रामस्य दारा' इति ।

तथा 'नारीणां स्तना' इति वाक्यं सम्यक् 'किं वा नारीणां स्तना' इति आहोस्त्रिदु-
मयम् ।

एवं गावो धनम्, गावो धनानीति वाक्यद्वयमध्ये प्रथमं वाक्यं भवितुमर्हति द्विती-
यमेव वा किं बाधयमपि ।

एवमादयो बहवोऽन्येऽपि सन्देहा जायन्ते । सन्दिहानाश्च संस्कृतभाष्या यथा
यद्वापितुं तैर्गौश्च विधातुं न प्रभवन्ति ।

अपि च लिङ्गादिविषये विशेषरूपेण बहवो विषया ज्ञानुमिष्यन्ते । यथा लौकिकानां
शास्त्रीयानाञ्च पुंस्त्वादीनां कानि उक्तानि, कथं च लौकिकपुंस्त्वादी लिङ्गपदवाच्यता,
पुंस्तीत्यादिशब्दानां च के अर्थः, एस्मिन् व्यक्ती दारा इत्यादि बहुवचनानां कथं माधुव-
मित्येवमादयः ।

न च लिङ्गनिरययोर्विषये तत्तन्मिदं निराकरणपरः प्रतिपिन्निनतत्तदर्थप्रतिपादनपरश्च
तन्मात्रविषयः कोऽपि ग्रन्थः केनापि प्रणीतः प्रणीतो वा नेदानीमुपनश्यते । यमव-
लोक्यानामसौ न सन्देहा निराक्रियेरन् बोध्यत्वविषयाश्च बुध्येरन् । इत्यात्मन्य 'लिङ्ग-

वचनविचार'नामा नाम्नेव विषयद्योतकः स्वल्पकलेवरो ग्रन्थो विरचितः । आशा-
स्यते चैनमभिसमीक्ष्य विचक्षणः प्रसन्नतामासादयिष्यन्ति , अन्तेवसन्तश्चोपकृता
भविष्यन्तीति ।

एष हि ग्रन्थः पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यभाष्यप्रदीपप्रदीपोद्योतसिद्धान्तकौमुदी-
शब्देन्दुशेखरभूषणदर्पणशास्त्रार्थरत्नावलीव्युत्पत्तिवादगूढार्थतत्त्वालोकपदवाक्यरत्नादि-
ग्रन्थानां लिङ्गसंख्यानिरूपणपरान् भागान् समवलोक्य स्वयं भूयो यथामति विचार्य च
तथा सरलप्रणाल्या सम्पादितो यथा लिङ्गवचनविषये सन्देहानपाकरिष्यति ज्ञातव्य-
विषयोश्च ज्ञापयिष्यति ।

अत्र च लिङ्गनिरूपणभागेऽपि वचनविचारो वचननिरूपणभागेऽपि लिङ्गविचारः
प्रसङ्गात् कृत इति लिङ्गविचारो वचनविचारश्चेति ग्रन्थद्वयमिति न वक्तुमुचितमपि त्वेक
एव ग्रन्थः ।

एतस्मिंश्च बहवः सिद्धान्ताः संक्षिप्य कारिकयोपनिबद्धाः । कतिपये च कारिकानुक्ता
अपि निवेदिताः ।

सोऽयं कारिकासूचीविषयसूचीभ्यां युक्तो मिथिलासंस्कृतविद्यापीठाध्यक्ष(डाइरेक्टर)
महामहोपाध्यायडाक्टरश्रीमदुमेशमिश्रमहोदयानां प्रयत्नेन बिहाराधीश्वरेण परमकृप-
याङ्गीकृत्य मुद्रापितः । उक्तपीठाध्यक्षमहोदयैः संशोधितः प्रकाशितश्चेति ।

मिथिलासंस्कृतविद्यापीठः

दरभङ्गा

संवत् २०११

श्रीदीनबन्धुः

विषयसूची

	पृ०
विचारणीयलिङ्गनदार्थरूपनम्	१
लौकिकपुंस्वादिषु लिङ्गवर्तिन्यवनम्	१
लौकिकपुंस्वादिलक्षणम्	२
लौकिकपुंस्वनक्षत्रम् (खोनपुं सङ्ख्यावृत्तम्)	२
लौकिकपुंस्वतलक्षणम् । पुंनपुंसकव्यावृत्तम्)	३
लौकिकपुंस्वतलक्षणम् (पुंस्त्रीन्यावृत्तम्)	३
लौकिकपुंस्वतलक्षणम् (भपुंसकसाधारणम्)	३
शास्त्रीयपुंस्वादिलक्षणम्	४
व्याकरणराश्रे शास्त्रावमेव लिङ्गं निर्मितम्	४
शास्त्रीयपुंस्वादेषु प्रमाप्यरूपनम्	४
शास्त्रीयपुंस्वादिलक्षणे मतभेदाः	४
शास्त्रीयपुंस्वादेशानां सिद्धान्तलक्षणम्	५
सिद्धान्तलक्षणे विवेचना	५
प्रामादपदार्थे आरोहितमेव पुंस्वादि	७
पुमादिराज्यप्युपस्थाः	७
पुमादिराज्ययोगविचारः	८
पुंलङ्गादेशविग्रहः	८
पुंलङ्गादिविग्रहविचारप्रपञ्चः	८
पुमादीनां शास्त्रीयं लौकिकं पुंस्वादि धाप्यम्	१०
लिङ्गज्ञानोपायः	११
लिङ्गस्य मनिद्वयमनिद्वयज्ञानोपायः	११
प्रतिद्वयेन लिङ्गेषु शब्दाः प्रयोक्तव्याः	११
अमरकोषरीती	१२
शास्त्रीयमनि लिङ्गमर्थनिष्ठमेव	१४
शास्त्रीयलिङ्गस्य शब्दनिष्ठत्वसङ्गतिः	१५
मन्त्रपादानां पुनरुद्गाह्यायलौकिकोभयलिङ्गबोधकता	१५
अनादिराज्यानां शास्त्रीयमात्रलिङ्गवाचिता	१६
मात्रपयादिराज्यं पुनरादिवाच्यमात्रे हेतुः	१६
अलिङ्गमलिङ्गराज्यविभागः	१७

स्वतन्त्रलिङ्गविशेष्यनिर्णयो परिचयः	१७
ना तत्र चका अपि वचनं त्रिनिङ्गा	१८
लौकिकलिङ्गबोधकशब्दविभागः	१८
सत्तिङ्गप्रभेदानामुदाहरणानि	१८
अपत्यप्रत्ययानां लिङ्गविचारः	१९
केवलप्राणवाचकशब्दविभागः	२०
लौकिकलिङ्गवाचकशब्दद्विविभागः	२०
लौकिकलिङ्गवाचिनः प्राच्येयः तत्समातीत्यरास्त्रीयलिङ्गबोधका	२१
विशेष्यनिष्पन्नानां शास्त्रीयलिङ्गप्रत्ययवाचिता	२१
विशेष्यनिष्पन्नानां लौकिकलिङ्गावाचित्वरूपोपपादनम्	२१
विशेष्यनिष्पन्नानां लौकिकलिङ्गवाचित्वपक्षसमर्थनम्	२२
लिङ्गस्वरूपोऽवशिष्टविवक्षाप	२३
लिङ्गविवक्षाऽविवक्षयोऽप्यस्या	२५
नित्यर्थालिङ्गं तु न लिङ्गाविवक्षा	२५
लिङ्गाविवक्षायां तस्यापत्यमित्यभादेशोपपादनम्	२६
माझ्यादिशब्दानां शास्त्रायलिङ्गावाचकत्वमतस्तत्त्वमनम्	२७
माझ्यादिशब्दानां प्रविध्यम्	२८
शास्त्रायलिङ्गानां शब्दवाच्यत्वे मुख्यः	२९
त्रिलिङ्गशब्दानां विभागः प्रयोगऽप्यस्या च	३०
विशेष्यनिष्पन्नानां प्रयोगवैचित्र्यम्	३०
प्रयोगवैचित्र्ये प्रमाणम्	३४
या विराज्यपु इत्यन्ते इत्यस्य व्याख्या	३५
सामान्ये नपुंसकम्	३६
अनुकरणलिङ्गविचारः	३७
तच्छब्दलिङ्गवचनविचारः	३८
शक्यशब्दे लिङ्गवचनविचारः	३९
वचनशब्दार्थः	४०
विभक्तयः एकल्लिङ्गवचनानां बोधिका	४१
बहुत्वादायेव बहुवचनादि	४०
एकत्वबोधेऽपि क्वचिदेकवचनम्	४२
सामान्यवैक्यवचनसाधनम्	४२
इह कयोरित्यकग्रहणस्य भाष्योक्तप्रत्याख्यानप्रकारः	४२

एकप्रत्ययवचनक समाधनम्	--	४२
अथ घटान्तो यत्रैकद्वयोपपादनम्	--	४३
अन्त्यैकमेकवचन मन्थेय गमके इति नास्ति-दृष्टम्	---	४३
अन्त्यैकमेकवचन सार्वात्रिकमिति दोषितादिभ्यम्	--	४४
मैथिली द्वारा इत्यादिबहुवचनोपपादनम्	--	४५
मैथायिकमने मैथिली द्वारा इत्यादौ बहुवचनोपपादनम्	.	४६
मैथायिकमने समानवचनानियमविचारः	---	४७
मीमांसकस्यादिदृष्टयेभ्यो तादृशानियमो नावश्यकः	.	४८
समानवचनचतुष्टयम् : (तार्किकमने)		४८
लक्ष्माकारसमानवचनचतुष्टयम्	---	४९
नियमन्तरकथनम् (समानवचननाविषयं)	--	५१
राशौ घनमन्येकवचनोपपत्तिः		५१
"पा पिरैप्यैवु इरयल्ले" इत्यभ्यासशब्दं व्याख्यातम्		५२
रामस्य सुन्दरा द्वारा इत्यादौ सुन्दरादिनदान् बहुवचनोपपा. १.		५३
चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इति विभक्तवचनोपपत्तिः	--	५४
तिङ्न्त्येऽपि समानवचनता	--	५५
शब्दिकमने तत्तन्ने नियमान्तरम्	--	५५
मीमांसक इति प्रयोगामये हेतुः	---	५५
विरोध्यविरोधसम्बन्धनयमः	--	५६
इदं वा इत्यादिप्रयोगाः कुतो न	---	५७
नारीणां स्तनाविषयद्वौ द्विवचनोपपत्तिः	---	५८
नित्यबहुवचनान्तादिना लक्षणाणि	---	५९
विशेषाद्विशेषविचारः	---	६०
नग्नसामान्यतम् (संख्यावाचकविरये)	---	६५
एकादशोपादिद्वन्द्वानुगतैः शिबहुमास्यार्द्धकृतः परिहारः		६६
संख्यावाचकविरये विदुषा भवच्छब्दः	---	६७
कश्चिदादौ बहुवचनम्	---	६७
वर्षेभ्य इत्येकशब्दः	---	६८
अनुप्रासे द्विवचनवचन	---	६८
प्रकृतविहितमात्रे वचनस्य उभया	---	७०
द्वन्द्वसंज्ञकसंज्ञकम् (प्रकृतविहितमत्रस्य उभये)	---	७१
मतन्तरसंज्ञकम्	---	७४

खिन्ननिमित्तककायस्य संग्रहो विचारश्च	७५
अतोमिति सूत्रार्थः	७५
तार्किकोक्तसमानखिन्नत्वस्तयइनम्	-	...	७७
पुवद्भावविचारः	७६
नित्यत्रहुयचनान्तराद्व्यंग्रहः	७७

भावनत्वात् न्यगृह्यादी नाव्याप्तिः । आदिपदेन क्यमोऽपि ग्रहणान् । अत एव शिरा-
वपि नाव्याप्तिः । अन्यतानि वेशाश्च ब्रह्मचारिणि न सा ।

लौकिकस्त्रीत्वन्तु इयं स्त्रीतिव्यवहारप्रवर्तकं 'ब्राह्मणीमानयेत्यादी पुनपव्यव-
च्छेदकम् । तत्र योनिनित्वम् । पुनवग इवात्रापि दोषमारणाय रोगाद्यभ्युक्तमिदुन-
कर्मोपयोगयोन्यत्वान्मावरहितयोनिनित्वं स्त्रीत्वमिति निर्वक्तव्यम् । लक्षणसमन्वयः
पूर्वोक्तरीत्यादनीयः । तथा चोक्तम्—

“स्ननेऽश्वरी स्त्री स्याद्भोगः पुनः स्मृतः ॥”

अत्र केशो योनिः, लोम शिरसः । स्ननेति तूपलक्षणम् । तेनाज्ञातस्नान्यां
नाव्याप्तिः । वस्तुतस्तु स्त्रीलक्षणे 'स्नने'ति नैव बाध्यम् ।

लौकिकनपुंसकत्वं तु निरुक्तपुंस्यस्त्रीत्वोभयगुण्यत्वे सति स्त्रीपुंससाधारणावय-
वशालितम्, 'न स्त्रीपुनानि'ति योगार्थानुसारित्वात् । घटादावतिव्याप्तिमारणाय
विरोध्यदलम्—इत्याहुः ।

वयन्तु ब्रूमः—मैदूयत्वं लौकिकपुंसत्वम् । लौकिकस्त्रीत्वं तु योनिनित्वम् । न च
मूढमैदूयगान्यतरवन्नपुंसकव्यवहारविध्यामिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । लौकिकनपुंसक-
त्वं तु रोगव्यप्रभृत्यप्रयोज्यमिदुनकर्मयोन्यत्वान्मावरहितमेदूयगान्यतरवत्त्वे सति
पुंस्यस्त्रीत्वान्यतरप्रयुक्तमभुननादिगुण्यत्वम् । सत्यन्तानिवेशो बालेपि 'इयं
व्यक्तिर्नपुंसकमि'तिव्यवहारापत्तिः ।

यत्र चैतद्वचनलक्षितं नपुंसकत्वं तत्र लौकिकपुंसत्वस्त्रीत्वयोरेकतरं नियतम् ।
अर्थात् लौकिकप्रतिद्वनपुंसकत्वं लौकिकपुंस्यस्त्रीत्वान्यतरसन्नानाधिकरणमेव तिष्ठतीति ।
अत एव मैदूयति नपुंसकत्वे 'अनुना नपुंसकप्राकपेन कृतमि'ति प्रयोग उपपद्यते ।
उपपद्यते च योनिनति नपुंसकत्वे 'अनया नपुंसकप्राकप्या कृतमि'ति प्रयोगः ।
लौकिकपुंस्यस्त्रीत्वान्यां लौकिकनपुंसकत्वस्य वैयधिकरण्याभ्युपगमे तु नोपपद्यते ।
तथा हि चेतनमात्रवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तकानां ब्राह्मयजुमारादीनां शास्त्रीयपुंस्यस्त्रीत्व-
शक्तत्वं, न नपुंसकशक्तत्वम् । अत एव नपुंसकव्यक्तिनात्यप्येषां 'एतानि ब्राह्मणानी'ति
नैव भवति प्रयोगः, शास्त्रीयपुंस्यादिकञ्च केवलान्वयि । एवं स्थितौ यदि नपुंसकव्यक्तौ
लौकिकपुंस्यस्त्रीत्वे न स्त्रीत्वमेव तदा ब्राह्मणीमानयेत्यादी पुनपवोभामावाच स्वीकरणो-
पयस्य चेतनमात्रनिष्ठप्रवृत्तिनिमित्तकान् ब्राह्मणादिपदान् प्रतीयमानशास्त्रीयपुंस्यादि-
मानान्तरिकरणेन स्ननवातात्तत्वीककल्लिङ्गमपि प्रतीयत एवे'ति निरनन्य भङ्गापत्तिः ।
'अनुना स्त्रीवप्राकपेनेत्यादी शास्त्रीयपुंस्यत्वानानाधिकरण्येन नपुंसकव्यक्तिव्यावृत्त-

लौकिकपुंस्त्वस्य भानासम्भवात्, 'अनया क्लीबब्राह्मण्ये'त्यादौ शास्त्रीयस्त्रीत्वसामानाधिकरण्येन नपुंसकजनव्यावृत्तलौकिकस्त्रीत्वस्य भानासंभवाच्च । उक्तनियमस्य भङ्गाभ्युपगमे च उक्तस्य ब्राह्मण्यादिशब्दात् पुरुषबोधप्रसङ्गरूपदोषस्यापत्तेः, नपुंसकस्त्रीबोधतात्पर्येणापि 'अमुना नपुंसकब्राह्मणेने'तिप्रयोगापत्तेश्च, नपुंसकपुरुषबोधतात्पर्येणापि 'अनया ब्राह्मण्या कृतमि'ति प्रयोगापत्तेश्च । भम तु लौकिकं पुंस्त्वं स्त्रीत्वं वा लौकिकनपुंसकत्ववत्यपि जने वर्तते एवेति नोक्तदोषावकाशः । 'अमुना ब्राह्मणेन' 'क्लीबब्राह्मणेन वे'त्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टलौकिकपुंस्त्वस्य भानान्न ब्राह्मण्या बोधापत्तिः, न वा 'अनया ब्राह्मण्ये'त्यादितः पुरुषबोधापत्तिः । शास्त्रीयलौकिकलिङ्गयोः साजात्यं च लिङ्गविशेषबोधकसमानशब्दवाच्यत्वेन बोध्यम् ॥६॥

शास्त्रीयपुंस्त्वादिलिङ्गवचनानि

साङ्ख्यप्रसिद्धसत्त्वादेर्लिङ्गं परिणतिर्भवतम् ।

शास्त्रतो ज्ञायते यस्मात् ततः शास्त्रीयमुच्यते ॥७॥

तत्रोपचयभागो यस्तत्पुंस्त्वमभिधीयते ।

स्त्रीत्वं त्वपचयो भागः साम्यं क्लीबत्वमुच्यते ।

केवलं शास्त्रकार्यार्थमाश्रितं शाब्दिकैर्बुधैः ॥८॥

अथ 'ब्राह्मणोऽयम्', 'ब्राह्मणायम्' इत्यादौ शब्दशक्त्या प्रतीयमानमपि लौकिकलिङ्गं 'तस्मान्नसो न. पुंसि', 'स्त्रियाम्', 'भ्वमोर्नपुंसकान्', इत्यादि व्याकरणशास्त्रेषु न निमित्तम्, 'घटान्' 'खट्वा' 'मधु' इत्यादौ नादेश-टाप्प्रत्ययलुगाद्यभावात् प्रसङ्गात् । किन्तु तेभ्यो लौकिकलिङ्गेभ्यो विलक्षणं किमप्यन्यदेव । तदुक्तं मरूपसूत्रे भाष्ये—“न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमाश्रयितुम् । अवश्यं कश्चित् स्वरूपान्त आधेय । कोसौ स्वरूपान्तः ? संस्थानप्रसवौ लिङ्गमि”ति ।

अभ्यायमर्थः — संस्थान सत्त्वादिगुणानामुपचयरूपः परिणामः, प्रसवः अपचयपरिणाम । तद्वद्वयात्मकं लिङ्गं वैयाकरणैः शास्त्रेषु निमित्तमाश्रयणीयमिति ।

तत्रोपचयः पुंस्त्वलिङ्गम् अपचयः स्त्रीत्वलिङ्गमिति विवेकः । नदेवं शास्त्रीय-पुंस्त्वस्त्रीत्वे निरूपिते ।

अथ शास्त्रीयं नपुंसकत्वं किम् ? तत्र केचित्—सत्त्वरजस्तमोगुणानां त्रयाणां उपचयशेषवशात् तानि क्रमशः पुंस्त्व-स्त्रीत्व-नपुंसकत्वान्तरादुः । अन्ये तु—मत्तत्वादि

गुणानां मध्ये कस्यचिद्गुणस्योपचयः पुस्त्वम्, अपचयः श्रोत्रं, साम्यं नपुमकत्वम्, न तु गुणत्रयस्य । तत्साम्ये प्रलयस्यैव सिद्धान्तितत्वादिति वदन्ति । परेतु—साम्यं न नपुंसकत्वमपि तु स्थिति । अत एव यत्र त्रयणामपि गुणानां वैषम्यं तत्रापि नपुंसकत्वमुपपद्यते इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु सत्त्वरजस्तमोगुणानां मध्ये कस्यचिद्गुणस्योपचयाः पुस्त्वमपचयाः, श्रोत्रमिति सग्यमेव । नपुंसकता तु तत्र कस्यचिद्गुणस्य साम्यावस्था अर्थान् उपचयापचयराहित्येन समपरिणामः । तदा चोक्तं सरूपसूत्रभाष्यप्रदीपे कैयटेन—

‘गुणानां सत्त्वरजस्तमपरिणामरूपाणां साक्षादीनां वृद्धिहासतन्मात्रमावस्था सा दैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते’ इति ।

अत्रायं भावः—मान्यसिद्धान्तानुसारेण नवैः पदार्थाः प्रतिक्षणपरिणामि-
गुणत्रयसंघातरूपा ऋते पुरुषतः । तत्र कस्यचिद्गुणरूपं परिणामं, कस्यचिन् हान-
रूपं, कस्यचित्तु वृद्धिहासराहित्येन समपरिणामो दीपवन्नियतः । एतादृशगुण-
परिणामा एव तत्तन्मन्त्रमात्रवेद्यां सूक्ष्मत्वात्प्रमाणान्तरेण दुरधिगमा लिङ्गत्वेन
स्वीक्रियन्ते वैषाकरणैः । तेन ‘रामस्य द्वारा मैथिली कुलरत्नमिति एरुम्निन् मैथिली-
पदार्थे युगपन् पुस्त्वस्त्वत्वनपुसरूत्वानां त्रयाणामपि लिङ्गानां भानम् । लौकिक-
लिङ्गपरिग्रहे तु तादृशपुस्त्वादीनामेकत्र समावेशात्तन्मात्रान् तन्नुपपत्तिः । तदादिषु च
कस्यापि तादृशलिङ्गस्यानङ्गत्वेन तदा तदमित्यादौ तत्प्रयुक्ततात्त्विककार्यभराक्यमेव
म्यादिति ।

अत्रायं निष्कर्षः—सत्त्वादिगुणपरिणामाः सार्वभौमलिङ्गम् । तद्विशेषो वृद्धि-
परिणामः पुस्त्वम् । हानपरिणामः श्रोत्रम् । समवयः परिणामो नपुमकत्वम् ।
गुणपरिणामसामान्यधर्मो लिङ्गत्वम् । तद्व्याख्यानि तु पुस्त्वव्याख्यानानि ।

ननु यदा सत्त्वादिगुणानां त्रयाणामप्युपचयपरिणाम एव, न सत्त्वापचय-
परिणामो न वा तन्मपरिणामस्तदा अपचयरूपसत्त्वाभावान् मान्यपरिणामरूपनपुम-
कत्वापरिहासं तत्र तदा इयं व्यक्तिरिति इह यतिरिति च व्यग्रहासरसानुपपत्तिरिति चेन्-
न । न ह्येकदा त्रयोऽपि गुणा उपचययन्तेऽपचययन्ते वा, किन्तु त्रैको गुण उपचययते
तदाऽप्यत्र कश्चिद्गुणोऽपचययत्येव । तृतीयस्तु कश्चिन् मनः प्रयतिप्रवृत्ते
इति निश्चयः ।

इत्यनेन गुणपरिणतिनान्यथेति कथमप्रधारणार्थमिति च—यदर्थं तत्त्वविदा-
मुनेर्महाभाष्यकारस्य पञ्चनेत्रचर्चनादिति गृह्यते । उक्तं हि तेन मरुत्तमे— तथैव

सर्वत्र” इति । उपचयापचयोभयं सर्वत्र पदार्थे वर्तते इति तदर्थः । यदि तु कदाचित् कुत्रचिद्वस्तुनि सकलगुणानामुपचय एवापचय एव वा स्यात् तदा उभयं सर्वत्रेति कथननसंगतं भवेत् ।

नन्वेतावतापि गुणोपचयापचययोरेव सार्वत्रिकत्वं प्रमाणीकृतं भवति न पुनः साम्येन गुणपरिणतिरूपनपुंसकत्वस्य । तथा च कदाचित् साम्येन परिणतिविरह-दशायां तत्र ‘इदं वस्तु’ इतिव्यवहारानुपपत्तिरिति चेत्—अत्रोच्यते—समपरिणामोऽपि सार्वत्रिक इत्यपि भाष्यकारोक्त्यैव गम्यते । उक्तं हि तत्रैव भाष्ये—

“यद्युभयं सर्वत्र, कथं लिङ्गव्यवस्था ? विवक्षातः । उपचयविवक्षायां पुमान् । अपचयविवक्षायां स्त्री । उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम्” इति ।

अस्यायमभिसन्धिः—एवञ्चा विवक्षितोऽर्थस्तद्वोधकशब्देन प्रत्याच्यते । तत्तदर्थबोधकता तु शब्दानां नियता । अतो यदाऽर्थे उपचयारो विवक्षितस्तदा तद्वोध-कपदार्थादिशब्देन स एव बोध्यते । यदा चापचय एव विवक्षितस्तदा तद्वोधकव्यक्त्या-दिशब्देन स एव प्रत्याच्यते । यदा पुनरेतदुभयं न विवक्ष्यते अपि तु साम्येन परिणाम एव विवक्षितो भवति तदा तद्वोधकवत्त्वादिशब्देन तदेव (नपुंसकत्वमेव) बोध्यते । एवञ्च सर्वत्र सर्वलिङ्गसत्त्वेऽपि तद्व्यवस्थेति ।

यद्यपि साम्यविवक्षायां नपुंसकमिति स्पष्टं नोक्तं भाष्ये तथापि “गुणानां वृद्धिर्हासमध्यमावस्था लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते” इति कैयटव्याख्यानुसारेण तत्रैव भाष्य-तात्पर्यं लभ्यते । किञ्च यज्जातीयं पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च नपुंसकत्वेनापि तज्जातीयेनैव भाव्यम् । तथा च पुंस्त्वस्त्रीत्वे यदि गुणपरिणतिरूपे तर्हि नपुंसकत्वस्यापि गुणपरि-णामरूपतैवोचिता । गुणपरिणामाश्चोपचयापचयसाम्यरूपा एवेति युक्तं नपुंसकत्वस्य गुणसाम्यावस्थारूपत्वम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—सांख्यदर्शने प्रकृतिः पुरुषश्च द्वावेव पदार्थौ । तत्र सत्त्वरजस्त-मोगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः । सा च प्रतिक्षणपरिणामिनी । तत एव पुरुषभिन्नं सर्वमेव विश्वमुत्पद्यते । अतः कार्यकारणयोरभेदोपगमेन समस्तं जगत् त्रिगुणात्मकम् पुरुषस्त्वपरिणामी चेतनश्चेति सिद्धान्तः ।

वैयाकरणाश्च व्याकरणप्रक्रियानिर्वाहाय सांख्यमतमनु त्व तन्मते स्थितानेष गुणपरिणामान् लिङ्गपदेन, तद्विशेषांश्च वृद्धिर्हाससाम्यपरिणामान् क्रमशः पुंस्त्वस्त्रीत्व-नपुंसकत्वशब्दैः तद्गतजातिविशेषांश्च पुंस्त्वत्वादिशब्दैः परिभाषन्ते स्म ।

न्यायादिदशानुप्रवृत्तकाचार्यास्तु व्याख्येयतो वा स्वयमेव वा परिशुद्धा देव-
वागोमवगतवन्तो व्यवज्ञहिरिति प्रयोजनविरहेण लिङ्गनिरूपणेपूदासोना एव ।
एतेन न्यायादिनय पदार्थानां सत्त्वादिगुणात्मस्त्वानङ्गोकारेण तन्मते किन्नाम
शास्त्रीयलिङ्गमिति शङ्का समाहिता ।

छान्दादिपदार्थे आरोपितमेव पुंस्त्वादिति

नन्वेवमपि आत्मना साख्यसिद्धान्तानुसारेणापि सत्त्वादिगुणानात्मकत्वेन तत्रो-
क्तपुंस्त्वाद्यभावात् “सर्गोनात्मनो नित्यानवेदि । नित्यानन्दघना चिदेव परं ब्रह्म”
इत्यादौ पुंस्त्वादिनिमित्ता नत्वस्त्रीप्रत्ययान्तरुः कथं प्रवर्तन्ताम् ? उच्यते—तत्र
पुंस्त्वाद्यारोपादेव तन्निमित्तमभिधायः प्रवर्तन्ते । यथारोपितमपि बहुत्वमाश्रित्य
दारलाजादिषु नामलिङ्गानुशासनकोपगोबितनित्यबहुत्वसख्यावाचकत्वेपु “बहुषु बहु
वचनमिति शास्त्रप्रवृत्तिः तथा कथादियोधितनित्यलिङ्गकचिदादिशब्देष्वपि आरोपित-
लिङ्गमाश्रित्य शास्त्रप्रवृत्तेः स्वीकारात् ।

पुमादिशब्दव्युत्पत्तिः.

‘पूवो हुम्सुन्’ इत्यादिदिक्मूत्रेण पुनातीति विग्रहे ‘पुम्’ शब्दः सिद्धः, तस्य पुमान्
पुमासावित्यादीनि निमित्तकन्तरूपाणि । तत्र पुनातीति विग्रहमात्रम्, न तु तदर्थानुगमः ।
अस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रोक्तलक्षणं लौकिकं शास्त्रीयं च पुंस्त्वम्, ‘अन्यद्वि व्युत्पत्ति-
निमित्तमन्यन् प्रवृत्तिनिमित्तमिति’त्युक्तवान् ।

सरूपमूत्रे भाष्ये तु “लोके कर्तृसाधनः सूते इति पुमान्, सूतेः सप्” इत्युक्तम् ।
एतदनुसारेण सूधातोः कर्तरि हुम्सुनि घातोः सकारस्य परादेशे च ‘पुम्’ शब्दः
निद्वयतीति लभ्यते । तत्र सूते इत्यस्य ‘योनिरूपे आधारे शुक्रं त्यजतीत्यर्थः’
इत्युद्घोते नागेशः । परन्त्वेवं साधनेऽपि पुम्शब्दस्य पूर्वोक्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं
मन्तव्यं न तु शुक्रत्यागकर्तृत्वम्, अत एव वानेपि पुनानयमिति व्यवहारः ।

श्रीशब्दस्य संघातार्थकस्य स्वेधातोः अधिकरणे दृष्टिः सिद्धा । स्यायतः संघातभवतः
शुक्ररजसो यस्या सा स्त्रीति विग्रहः । अस्यापि पूर्वोक्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं बोध्यम् ।

नपुंसकशब्दव्युत्पत्तिस्तु न श्रीपुमानिति न भ्राडित्यादिमूत्रेण निपातनान्
श्रीपुंसस्य पुंसकादेशः श्रुतिभावाग्नलोपाभावः । अस्यापि पूर्वोक्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं
बोध्यम् ॥३८॥

पुमादिशब्दप्रयोगविचारः

कचिद्धर्मपराः कापि स्वार्थबोधकलक्षकाः ।

पुमादिशब्दा विज्ञेयाः कचिद्धर्मिसमर्पकाः ॥६॥

पुंलिङ्गादौ धर्मपराः परिज्ञेयाः पुमादयः ।

‘पुमान् पाप्मे’त्यादिवाक्ये स्वार्थबोधकलक्षकाः ॥१०॥

पुंस्त्रीनपुंसकशब्दाः पुंस्त्वादिधर्मविशिष्टशक्ताः । ते च कचित् धर्ममात्र-
बोधतात्पर्येण प्रयुज्यन्ते । यथा ‘घटशब्दः पुंलिङ्गः’, ‘गङ्गाराब्दः स्त्रीलिङ्गः’, ‘धनशब्दो
नपुंसकलिङ्गः’ इति । एषु लिङ्गपदार्थे सामानाधिकरण्येनाम्बितार्थकत्वात् पुमादयः
शब्दा लक्षणाया धर्ममात्रबोधकाः, पुंस्त्वं लिङ्गमर्थो यस्य स इत्यादिवोधात् ।

कचित् स्वार्थबोधकतात्पर्येण प्रयुज्यन्ते ; यथा ‘पुमान् पाप्मा’, ‘सुमनसः
स्त्रिय’ इति । अत्र हि पुमानित्यादयः पुमाद्यर्थबोधकपराः, पाप्मशब्दः पुंस्त्वविशिष्टार्थ-
बोधकः, सुमनशब्दः स्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधक इत्यादिवोधात्, शास्त्रीयमपि लिङ्गमर्थ-
निष्ठमेवेति वक्ष्यमाणतया यथाश्रुतार्थपरत्वायोगात् कोपस्थशब्दानां च शब्द-
परत्वात् ॥६-१०॥

यद्वा पङ्कादयस्तत्तत्पदार्थत्वेन बोधकाः ।

पुमानित्यादिशब्दानां श्रुतार्थपरता ततः ॥११॥

‘पुमानयं जनः’, ‘स्त्रीयं व्यक्ति’रित्यादिवाक्यगाः ।

धर्मिणं ब्रुवते स्वार्थं लक्षणाऽपेक्षणाद्विना ॥१२॥

यद्वा कोपे शब्दा अर्थपरा इति शेररकृतोक्तत्वात् पङ्कपदार्थाभिन्नः पाप्मपदार्थ
इति बोधः । तत्र पङ्कपदार्थे अस्त्रीत्यभेदेनान्वेति, पाप्मपदार्थे च पुमानिति । एवञ्च स्त्रीत्व-
विशिष्टभिन्नाभिन्नपङ्कपदार्थाभिन्नं पुंस्त्वविशिष्टाभिन्नपाप्मपदार्थ इति बोधात्
स्त्रीपुमादिपदं यथाश्रुतार्थपरमपि संभवति ।

एतच्च पुमादिशब्दस्य प्रथमान्तत्वे, सप्रत्यन्तत्वे तु “पुंसि लोके च काकोलमाल-
कृटहलाहला” इत्यादौ काकोलादयः शब्दपरा एव । तथा च काकोलादयः शब्दाः पुंसि
(पुंस्त्वविशिष्टेऽर्थे) लोके लोकादिविशिष्टे च शक्ताः पर्याया इति बोधः ।

कचित् पुमादयः स्वार्थपरा एव । यथा अयं पुमान् इयं स्त्रीति अत्र च न
लक्षणाऽपेक्षितेति ॥११-१२॥

पुलिङ्गपदादेर्विग्रहः

अथ 'पुलिङ्गो घटराजः' इत्यत्र पुलिङ्ग इति बहुव्रीहे को विग्रहः ? न तावत् पुमान् निम्नः यस्य स इति, पुस्त्वादिरूपे लिङ्गपदार्थे पुस्त्वावशिष्टार्थभेदस्य बाधितत्वात् । नापि पुराणस्य धर्मपरत्वमङ्गीकृत्य पुमान् नानं पुण्यं लिङ्गं यस्येति विग्रहः कर्तुं शक्यः, षट्पदार्थबहुव्रीहे स्वरामिमांशधागधेयभावादि-कतिपयनिरतमस्यन्धेनैव सम्बन्धिनोऽन्यपदार्थस्य बोधने सामर्थ्यात्, वाचकत्वं सम्बन्धेन सम्बन्धितमन्यपदार्थं बोधयितुमसामर्थ्यात् । अतः अत्र कृष्णकल्मषराजो नीलघट इति न प्रयोगः नीलो घटो यस्येति विग्रहकनीलपदस्य बहुव्रीहेर्नीलपदार्थक इति बोधायननान् ।

अत्राप्यप्रसङ्गः—अनेकमन्येति बहुव्रीहिरिष्येऽत्र निरसः स्वरलौकिकविग्रहीभूतं बहुव्रीह्यं स्वघटकस्या य चेन यस्मै यस्मान् यस्य यस्मिन्निति द्वितीयादिविभक्त्या स्वघट-कैकप्रथमान्तपदार्थान्वयिष्येत्परपदार्थानुयोगिकं य सम्बन्धः प्रतिपादयितुमीष्टे दृष्टान्तयोगिकं तन्मन्ध्रान्यन्यपदार्थं बहुव्रीहेर्भिर्भवेतीति । तत्रापि पीताम्बर इति बहुव्रीहेः पीताम्बर यस्य स इति लौकिकविग्रहात्म्यम्, तस्य स्वघटकमन्येति घट्या स्वघटकरूपीत्यमिति प्रथमान्तपदार्थान्वयस्वरामिति प्रथमान्तपदार्थानुयागिकः सयोग-सम्बन्धः बोधयितुं शक्नोति । अतोऽन्यपदार्थप्रातःयोगिकसयोगमन्ध्रवर्ति इरावन्-पदार्थं बहुव्रीहेर्जायते पीताम्बर इति ।

एव चित्रो गौरस्येति लौकिकविग्रहास्य स्वघटकरूपमन्येति घट्या चित्रान्वयि-गवानुयोगिकः स्वस्यामिभारहस्य सम्बन्धः बाधयितुमाष्टे । अतो गोप्रतिपोगिक-तन्मन्ध्रवर्ति चैत्ररूपेऽन्यपदार्थे चित्रगुरिति भवति बहुव्रीहिः ।

एव यं प्राप्नोः प्राप्तः स इति विग्रहवाक्यं स्वघटकस्या यमिति द्वितीयाया स्वघटक-प्राप्तपदार्थान्वयिप्राप्तपदार्थकदेशप्राप्तपदार्थानुयोगिकः कर्मतासम्बन्धः बाधयति, वैयाक-रणमते पदार्थभूतस्यापि विशिष्टवर्तमानस्य सम्बन्धविधया भानोपगमात् । अतः प्राप्ति-प्रतियोगिकसमर्थासम्बन्धेन सम्बन्धिन्यन्यपदार्थं प्राप्तप्राप्त इति बहुव्रीहिः, एतं घटो निरयो यस्येति विग्रहको घटविषयको वंश इति भवति प्रयोगः, न पुनः नीलघटो वंश इति, नीलो घटो य येति विग्रहस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मान् पुलिङ्गराजस्य पुस्त्वं लिङ्गं यस्येति वा पुस्त्वं लिङ्गं वाच्यं यस्येति वा न भवितुमर्हति विग्रहः इति चेत्—अत्रोन्वये—

लिङ्गार्थलक्षक लिङ्गपदमादाय जायते ।

पुंलिङ्गादिवहुव्रीहिरलिङ्गमिति शब्दवत् ॥१३॥

पुमादिपदस्य पुंस्त्वादिधर्मपरत्वं, लिङ्गशब्दस्य लक्षण्या लिङ्गरूपार्थपरत्व-
मूरीकृत्य पुंस्त्वं लिङ्गमर्थो यस्येति विग्रहे पुंलिङ्गादिवहुव्रीहिरुपपादनीयः । इत्यमेव हि
अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति, स्वरादीतिसूत्रे भाष्ये अलिङ्गमसंख्यमिति वा इति चोपपद्यते ।
अतया ॥ रीत्या नीलघटोऽर्थो यस्य स इति विग्रहको नीलघटः कृष्णरुलसराब्द
इत्यादिवहुव्रीहिप्रयोगास्तु अनभिधानान्न भवन्तीति ॥१३॥

पुमादीनां शास्त्रीयं लौकिकञ्च पुंस्त्वादि वाच्यम्

पुमादीनाञ्च पुंस्त्वादि शास्त्रीयं लौकिकं तथा ।

द्विविधं कारणं ज्ञेयं पर्यायेण प्रवर्तने ॥१४॥

नपुंसकजीवपण्डप्रभृतेरेव लौकिकम् ।

नपुंसकत्वमर्थोस्ति घटादीनां घटत्ववत् ॥१५॥

पुंस्त्रीनपुंसकादिशब्दा लौकिकं शास्त्रीयं च पुंस्त्वादि यथायथं प्रवृत्तिनिमित्तमुपा-
दाय प्रवर्तन्ते । तत्र यदा लौकिकं पुंस्त्वादि निमित्तमाश्रित्य प्रयुज्यन्ते अयं पुमान्,
इयं स्त्री, अयमियं वा नपुंसकमिति तदा कोपायुक्तम्बीयशास्त्रीयलिङ्गमपि तत्तल्लौकिक-
लिङ्गसामानाधिकरण्येन बोधयन्त्येव ।

अत एव शुचीन् पुंस आनयेत्यत्र शास्त्रीयपुंस्त्वनिमित्तकं नत्वं सिद्धयति । तत्र
'पुं'शब्दस्य शास्त्रीयपुंस्त्वबोधकत्वाभावे तु शुचिशब्दस्य विशेष्यनिमित्ततया शास्त्रीयपुंस्त्व-
बोधकत्वाभावात् पुंसिति नत्वं न दृश्यात् । न स्याच्चेयं स्त्रीत्यत्र शास्त्रीयस्त्रीत्वनिमित्त-
को ङीप् । एवमभ्यागतान् स्त्रीवान् परयेत्यत्रापि न स्थानत्वम् ।

यदा तु पुमादयः शास्त्रीयमेव पुंस्त्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य प्रयुज्यन्ते पुमान्
पाप्मा, खट्वा स्त्री, घनं नपुंसकमिति तदा शास्त्रीयपुंस्त्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तरूपेणै-
वोक्तत्वेन शास्त्रीयलिङ्गप्रयुक्तकार्यसिद्धया तद्विशिष्टे तस्यास्थित्या च द्विः पुंस्त्वादिकं न
बोधयन्ति ।

एतेन पुमादीनां स्वप्रवृत्तिनिमित्तपुंस्त्वादिना सह शास्त्रीयलिङ्गस्यापि बोधजनकत्वे
प्रातिपदिकार्थे तिसूत्रस्य भाष्यासंगतिः । तत्र हि प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यंशस्योदाहरणानि

पुमान् स्त्री नपुंसकमिति; प्रदशितानि, न तु प्रातिपदिकार्योपेक्षया लिङ्गाधिक्ये प्रथमेत्यं-
शस्येति निरस्तम् । तत्र शास्त्रीयलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव पुमानित्यादीनामुदाहरणत्वेन
कथनात् । एवञ्च लौकिकप्रवृत्तिनिमित्तकाः अयं पुमान् इत्यादयो लिङ्गाधिक्ये प्रथ-
मेत्यंशस्यवोदाहरणत्वेन बोध्याः । भाष्ये तु तथा, विविच्य, नोक्ता इत्यन्यदेतत् ॥१४-१५॥

लिङ्गज्ञानोपायः

शास्त्रीयलिङ्गविज्ञानं शास्त्रेण खलु जायते ।

लौकिकस्य तु लिङ्गस्य प्रत्यक्षेणावगम्यता ॥१६॥

पुंस्त्रीनपुंसकव्यक्तीनां लक्षणरूपं लौकिकं लिङ्गमाकृतिप्राप्तमिति प्रत्यक्षेणैवावगन्तुं
शक्यम् । इयं स्त्री, अयं पुमान्, एष जनो नपुंसकमित्याद्युपदेशेन च । न तु एवञ्जपः
पुंसि इत्यादिव्याकरणानुशासनेन, नापि कोषेण, वाभ्यां लौकिकलिङ्गानुपदेशात् ।

शास्त्रीयन्तु गुणोपचयापचयादिरूपं लिङ्गं घञजपः पुंसि देवताः स्त्रियाम् इत्यादि-
शास्त्रेणैवावगन्तुं योग्यम्, न प्रत्यक्षेण । सत्त्वादिगुणा एव हि तावद्दूरधिगमास्तर्हि
तत्परिणतिरूपं लिङ्गं शास्त्रमन्तरेण कथमिवावधारणीयं स्थान् ।

लिङ्गानुशासनञ्च द्विविधम्-घञजपः पुंसि स्त्रियां किन् इत्यादिशास्त्ररूपं कोपरूपं च ।
न च कोपो नानुशासनमिति मन्तव्यम् । अमरसिंहकृतकोपस्य नामलिङ्गानुशासनसंज्ञाया
अन्वर्थत्वान्यथानुपपत्त्या कोषाणामपि लिङ्गानुशासनत्वात् ॥१६॥

लिङ्गस्य प्रसिद्धत्वमिदं लिङ्गज्ञानोपायः

लिङ्गे प्रसिद्धिविज्ञानं नामलिङ्गानुशासनान् ।

तत्तल्लिङ्गे प्रयोगाणां दर्शनादपि जायते ॥१७॥

कोपव्याकरणयोस्तत्तल्लिङ्गबोधकत्वेन प्रतिपादिताः शब्दाः प्रसिद्धेभ्येव लिङ्गेषु प्रयो-
क्तव्याः । प्रसिद्धिश्च पुराणेविद्वांसप्राचीननिबन्धकाव्यनाटकारगायिकादिषु प्रचुरं
प्रयुज्यमानत्वात् । न हि व्याकरणे कोपे वा प्रोक्तं लिङ्गं सर्वमेव प्रसिद्धम् । तद्यथा अर्द्धर्चाः
पुंसि चेति सूत्रेणार्द्धर्चादीनां पुंत्वं नपुंसकत्वं चानुशिष्टम् । अर्द्धर्चादिगणे च शरीरघृता-
दयोऽपि पठिताः सन्ति । परन्तु तेषां नपुंसके एव प्रयोगादस्यन्ते, न पुंसि । अतस्तेषां
पुंस्त्वमप्रसिद्धमिति न वे तत्र प्रयोक्तव्याः । अत एवामरसिंहेन तेषां नपुंसकत्वमेव
बोधितम्

एवं तर्हि तेषामर्द्धार्चादिषु पाठो नोचितः किम् ? उचित एव, लोकवेदसाधारणत्वात् । अथ शब्दानुशासनमित्यस्य व्याख्याने केषां शब्दानामनुशासनमिति पृष्टे लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यकृतोक्तत्वात् । उक्तं चामरसिंहेनापि—

“अर्धार्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह, लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥” -

एवं वा पुंसि पद्ममित्यादिना पद्मादेः पुंस्त्वशक्तिरपि बोधिता, परन्तु पुंस्त्वं तस्याप्रसिद्धमेव । कोपा अपि प्रायेण लोके वेदसाधारणशब्दविषया इति पद्मादेः पुंस्त्वशक्तिकथनस्य न वैयर्थ्यम् ।

विषयोऽयं लिङ्गभिन्नेऽप्यर्थः । तथा हि ते ते शब्दास्तत्तदर्थं नाना कोपेषु प्रतिपादिता अपि प्रसिद्धिमनुसृत्यैव प्रयोक्तव्याः । यथा हेमचन्द्रकोपे—

“क्रोडा हारा च दारा च त्रय एते यथाक्रमम् ।

क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनोविभिः” ॥

इति हारदारशब्दौ टावन्तावप्युक्तौ । परन्तु तयोरटावन्तयोरेव प्रयोगो दृश्यते । यथा—

“हारो नारोपितः कण्ठे मया विश्लेषभीरुणा ।

इदानीमन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः” ॥

“नमयति धनुरैशं यस्तदारोपणेन

त्रिभुवनजयलक्ष्मीमैथिली तस्य दाराः” ॥

अतो हारादाराशब्दाः प्रयुक्तत्वादप्रसिद्धत्वान्न प्रयोक्तव्यौ । एवमन्यतश्च विषयेऽप्यनुसन्धेयम् ।

यद्यपि नानाग्रन्थावलोकनपूर्वकः कस्य शब्दस्य किं लिङ्गं प्रसिद्धं किं वाप्रसिद्धमिति निर्णयो बहुपरिश्रमबहुलकालसापेक्षस्तथापि अमरसिंहनिर्मितेनामरफोपनाम्ना प्रसिद्धेन नामलिङ्गानुशासनेन तथा निर्णयः सुकरः । तत्र हि ये शब्दा यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धास्ते तस्मिन्नेवार्थे प्रतिपादिताः । येषां च यदेव लिङ्गं प्रसिद्धं तेषां तदेव लिङ्गमुक्तमस्ति । अतस्तदनुसारेण प्रयोक्तृणां नाप्रसिद्धप्रयोगकलङ्कसम्भवः ।

नन्वमरकोपेऽपि दैवतपद्मादीनां पुंस्त्वमपि प्रतिपादितमस्ति, किन्तु तत्र प्रसिद्धम् । तन्नादमरोक्तानामपि शब्दानां तदुक्तसकललिङ्गे न प्रयोगयोग्यत्वमिति चेत्—न । अमरमिहेन दैवतादेः पुंस्त्वादि न प्रसिद्धमिति स्वयमेव शैल्या सूचितत्वात् ।

अमरकोपशैली

एषा अमरकोपशैली— १ रूपभेदेन, २ साहचर्येण, ३ विरोधोक्त्या, ४ द्वयोरिति-
कथनेन, ५ यत्किञ्चिल्लिङ्गनिषेधमुखेन, वा यल्लिङ्ग बोध्यते तत्प्रसिद्धम् ।

यत्तु रूपभेदेनाशोधितं सत् चारान्द्रसहितेन पुंसांत्वादिना बोध्यते तत् अप्रसिद्धम् यस्य च यल्लिङ्गं कोशान्तराद्युक्तमपि स्वयं न बोध्यते तस्य शब्दस्य तदपि लिङ्गमप्रसिद्धमिति ।

नत्र १ रूपभेदेन यथा—मेषपुण्यं धनरसः । २ साहचर्येण—नीरुजनपदौ । अत्र जनपदशब्दस्य रूपविरोधेन पुंस्त्वनिर्णयान् तत्साहचर्येण नीरुन् पुमानिति निर्णयः । ३ विरोधोक्त्या—पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहला, स्त्रिया प्राट् । ४ द्वयोरिति कथनेन—द्वयोः पाटलि । मिथुने तु द्वयोरिति इति परिभाषणान् द्वयोरित्यनेन स्त्रीपुंसयोर्महणम् । ५ निषेधमुखेन—अर्गलं न ना, घर्मोऽस्त्री । अत्र पुंस्त्वनिषेधेन अत्र शिशुरो स्त्रीत्वनपुंसकत्वयोर्महणम् । स्त्रीत्वनिषेधेन चारशिशुपुंस्त्वनिषेधोर्निर्णयः, निषिद्धलिङ्गं शेषार्थमिति परिभाषितत्वात् ।

अथ च 'दैवतामि पुंसि वा' । अत्र दैवतशब्दस्य पुंस्त्व दैवत इति स्वरूपेणाशोधितं सत् पुंसि वेति बोधितत्वादप्रसिद्धमिति सूच्यते, एवं 'वा पुंनि पद्म'मित्यादावपि बोध्यम् । विकल्पेन बोधितयोर्लिङ्गयोर्मध्ये यल्लिङ्गं स्वरूपेण अर्थान् तत्प्रयुक्तानादिकार्यमुखेन बोध्यते तदैव प्रसिद्धमिति । उभयोः प्रसिद्धत्वे हि पुंनपुंसकयोरिति वगेन् अस्त्रियामिति वा । अनुक्तत्वेन यथा 'शरीरं वर्म विप्रहः' । अत्र शरीरशब्दस्य पुंस्त्वं नोक्तमिति अर्थार्था इति शास्त्रोक्तमपि न प्रसिद्धमिति । एवं नीरुजन्मस्य कोशान्तरोक्तं स्त्रीत्वं न प्रसिद्धममरमिहेनोपेक्षितत्वात् ।

यत्तु एतद्विशेषशैल्याः सत्त्वे 'वा तु क्लीबे दिवसरासर' इत्युक्ततया दिवसरासर-
बोध्यनपुंसकत्वस्यापि अप्रसिद्धत्वापत्तिः, इष्टापत्तिस्तु न 'कान्ते कन्यापि चामराणि
गमय त्वं मौञ्ज्येन दृशा' इति महाकरिप्रयोगविरोधान् । अतो लिङ्गस्य प्रसिद्धत्व-
मप्रसिद्धत्वं वा काव्यादीं नथाप्रयोगदर्शनादर्शनाभ्यामेव निर्णयमिति—नत्र, अ-

मरककविना नपुंसके वासरशब्दस्य प्रयुक्तत्वेऽपि तस्य पुंस्येव प्रचुरप्रयोगदर्शनेन तद्वाच्यं नपुंसकत्वमप्रसिद्धमेवेत्यमरसिंहस्याशयात् । एवं दिवसशब्दस्यापि । तस्मात् प्रोक्ता-
लिङ्गप्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाविषयामरशैली मन्तव्यैवेति ॥१७॥

शास्त्रीयमपि लिङ्गमर्थनिष्ठमेव

शास्त्रीयस्यापि लिङ्गस्य स्थितिरर्थे सुनिश्चिता ।

तस्य शब्दगतत्वं हि सहते न विचारणाम् ॥१८॥

अथ लौकिकं लिङ्गमर्थनिष्ठमिति निर्बिबादमेव, परन्तु शास्त्रीयलिङ्गं शब्दनिष्ठमर्थ-
निष्ठं वेति विषादास्पदम् । तत्र सन्देहोऽजन्तु 'अर्थं नपुंसकम्', 'अस्त्री पङ्कं पुमान्
पाप्मा', इत्यादिदर्शनेन तस्य शब्दगतत्वं लभ्यते, पुमादिशब्दानां पुंस्त्वादिनिशि-
ष्टार्थपरत्वात् । तस्य च शब्दनिष्ठत्वेऽपि यथाकथञ्चित् शास्त्रीयकार्याणि निर्वाहयितुं
शक्यान्त्येव ।

अथ च 'देवताः स्त्रियाम्', 'अर्थेर्चाः पुंसि' चेत्यादिदर्शनेन तु लिङ्गमर्थगतत्वं
लभ्यते एवं स्त्रीकारेऽपि शास्त्रीयकार्यनिर्वाहे न काचिद्भावेति ।

तत्र निर्णयते लिङ्गमर्थनिष्ठमेव लौकिकलिङ्गमर्थनिष्ठत्वात् शास्त्रीयलिङ्गस्यापि
तथात्वाच्चित्वात् भगवता पाणिनिमुनिना प्रातिपदिकार्थलिङ्गेत्यादिशास्त्रेण लिङ्गे प्रथमा-
विधानाच्च, प्रातिपदिकार्थमात्रे विवक्षिते तदपेक्षयाधिके लिङ्गमात्रे वा विवक्षिते
प्रथमेति तदर्थान् । न्यायनये शब्दस्य शाब्दबोधे भानाभावेन तद्गतत्वेनाभिमतस्य
लिङ्गस्य प्रथमया बोधयितुमशक्यत्वाच्च । अत एव 'देवताः स्त्रियां', 'नपुंसके प्रातिपदि-
कस्ये'त्यादिकं संगच्छते । 'अर्थं नपुंसकम्', 'अञ्जलि पुमान्' इत्यादी नपुंसकादि-
शब्दास्तु नपुंसकत्वपुस्त्वादिवोधकपराः इति न तदसागत्यम् । न च यथाश्रुतार्थपरत्व-
संभवे लक्ष्यार्थपरत्वं नोचितमिति वाच्यम्, अत्र यथाश्रुतार्थपरत्वस्य त्वन्मते संभवेऽपि
'देवतानि पुंसि वे'त्यादी शक्यार्थलक्ष्यार्थयोरभयोरप्यसम्भवात् ।

तथा चाह भाष्यकारः—'एकार्थं शब्दान्यत्वादृष्टं लिङ्गान्यत्व'मिति । अस्यार्थः
एकस्मिन्नर्थे जलादिरूपे शब्दान्यत्वान् धनरस आपो जलमिति शब्दभेदान् विभिन्न-
लिङ्गार्थकशब्दप्रयोगाद्भिन्नानां भेदो ज्ञायते इति । एतच्च भाष्यं लिङ्गभेदसाधनपरम् ।
एकार्थं इत्युक्त्या च लिङ्गानामर्थनिष्ठत्वं सिद्धवदतिपादितम् ।

शास्त्रीयलिङ्गस्य शब्दनिष्ठत्वस्य द्योतनम्

एनेन यदुक्तं वैयाकरणभूषणे सस्वरजस्तमोगुणानां साम्यं नपुंसकत्वम्, आधिक्यं पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वं तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यं च । तमेव विरुद्धधर्ममादाय तदादिशब्दा भिद्यन्ते । केषांचिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपान् । एवञ्च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव, व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव, वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवायं पदार्थः इयं व्यक्तिरिदं वस्तिवति व्यवहारस्तद्वत्तदा तदमिति चोपपद्यते । तत्र लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतीति पश्चादिशब्दोक्तं पशुस्त्रियां नास्तीति पशुनेत्यादिर्विधिर्न ह्याम्नादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति—

तदपास्तम् । शब्दगतधर्मेणार्थपरिच्छेदस्य दुरुपपादत्वान् शब्दे च शास्त्रीयस्यैव लिङ्गस्य सम्भवेन तस्य च केवलान्वयितयार्थव्यावर्तकत्वासम्भवाच्च उभयं सर्वत्रेति भाष्येण पुंस्त्वादेरविरोधलाभेन तमेव विरुद्धधर्ममादायेति कथनस्य चिन्त्यत्वाच्च ॥१॥

ब्राह्मणादीनां युगपच्छास्त्रीयलौकिकोभयलिङ्गबोधकता

ननु ब्राह्मणीशब्दात् पुरुषस्य कुतो न बोधः ? अथ स्त्रियां स्त्रीप्रत्ययविधानात् स्त्रिया एव बोध इति चेत्—न । शास्त्रीये एव स्त्रीत्वे तद्विधानात् तस्य च केवलान्वयितया पुरुषेऽपि सद्भावात् । एवं ब्राह्मणोऽयमित्यतो न कुतः स्त्रीव्यक्तिबोधः ? अत्रोच्यते—

जनादिशब्दभिन्नानां केवलप्राणिवाचिनाम् ।

शास्त्रीयं लौकिकञ्चापि वाच्यं लिङ्गद्वयं मतम् ॥१६॥

स्वसजातीयशास्त्रीयलिङ्गेन सह बुध्यते ।

निषमालौकिकं लिङ्गं ब्राह्मणक्षत्रियादितः ॥२०॥

तेनेयं ब्राह्मणीत्युक्ते पुरुषो नैव बुध्यते ।

नायं ब्राह्मण इत्युक्ते वनिताजनः ॥२१॥

जनादिशब्दभिन्नकेवलप्राणिवाचकब्राह्मणक्षत्रियादिशब्दानां शास्त्रीयस्त्रीपुंसलिङ्गता कोपे प्रतिपादितैव । किन्तु तेषां लौकिकमपि पुंस्त्वं स्त्रीत्वं धार्यः । तेन तेभ्यो लौकिकलिङ्गमपि स्वसजातीयशास्त्रीयलिङ्गेन सह प्रतीयते एव । एवञ्च ब्राह्मणीशब्दात् अदाचिदपि पुरुषबोधः । तथा हि ब्राह्मणीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययेत्युक्तये प्रकृतिभूतब्राह्मणपदार्थे

शास्त्रीयस्त्रीत्वं विवक्षणीयमेव । तथा च ब्राह्मणीशब्दात् लौकिकस्त्रीत्वस्यापि शास्त्रीय-
स्त्रीत्वसामानाधिकरण्येन नियमतो बोधान्नः पुरुषस्य । बोधः । एवं ब्राह्मणोऽयमित्यत्र
इयोऽयं पुंसोत्ययादेशाय पुंस्त्वविवक्षाया आवश्यकतया तत्सामानाधिकरण्येन लौकिक-
स्यापि पुंस्त्वस्य बोधान्न ततः स्त्रीव्यक्तिबोधः, ब्राह्मणादिपदार्थनिष्ठशास्त्रीयलिङ्गबोधे
तदर्थनिष्ठतत्सजातीयलौकिकलिङ्गबोधोपधायकसामग्र्या व्यापकसामग्रीविधयापेक्षणी-
यत्वान् ॥११-१॥

जनादयस्तु शास्त्रीयमात्रलिङ्गस्य बोधकाः ॥२२॥

अतो जनादिशब्देभ्यः पुरुषस्यायवा स्त्रियाः ।

उभयस्यापि वा बोधो जाते योग्यतावशात् ॥२३॥

जनादिलौकिकं लिङ्गं प्रत्याययति नैव यत् ।

अतो योषित्पुरुषयोस्तुल्यरूपं प्रवर्तते ॥२४॥

जनादिशब्दास्तु न लौकिकलिङ्गवाचकाः, अपि तु शास्त्रीयमात्रलिङ्गवाचकाः । तेन
पुरुषे स्त्रियामपि तत्प्रयोगः । यथा—

“सखाजनः परयति कौतुकेन” ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति” ।

अत्रेदं बोध्यम् यथा वह्निसंयोगोत्तरं दाहदशानात् दाहं प्रति वह्नेः कारणत्वं कल्पते,
अतोऽत्र दाहः कुतो नेतिपर्यनुयोगस्य वह्नेरभावादिति समाधानम्, तथा ब्राह्मणोऽयमिति
श्रयणानन्तरं लौकिकपुंस्त्वयुतब्राह्मणविषयकबोधरूपकार्यदर्शनात् पुरुषत्वादिशिष्टब्राह्मण-
विषयकशब्दबुद्धिः प्रति स्त्रीप्रत्ययासमभिध्याहृतब्राह्मणपदजन्यलौकिकपुंस्त्वोपस्थिति-
सहकृतब्राह्मणोपस्थितेः कारणत्वं कल्पनीयमिति तादृशकारणविरहेण न ब्राह्मणीशब्दात्
पुरुषबोधः ।

एव ब्राह्मणीयमिति श्रयणोत्तरं लौकिकस्त्रीत्वयुतब्राह्मणत्वमिश्रितविषयकशब्दबोधो-
त्पत्त्या तादृशबोधं प्रति स्त्रीप्रत्ययसमभिध्याहृतब्राह्मणपदजन्यलौकिकस्त्रीत्वोपस्थितिसह-
कृतब्राह्मणत्वावच्छिन्नोपस्थितेः कारणत्वकल्पनात् तादृशकारणविरहेण ब्राह्मणोऽयमि-
त्यतो न योषिद्विषयको बोधः ।

जनादिशब्दात्तु स्त्रीपुरुषसाधारण्येन बोधोदयात्तत्र लौकिकलिङ्गनिरूपितराक्षे-
-कल्पनात् त्रिया वा पुरुषस्य बोधयोर्वा बोध इति ।

जनादिराणस्तु जन लोक अपत्य सन्तति सन्तान रत्नस् पतङ्ग शलभ गोघा
सारिका पिपीलिका लिङ्गा मूढा ध्रुव्युन्दरोम्हिलीवाचकप्रभृतिः ।

अलिङ्गसल्लिङ्गराद्विभागः

शब्दास्त्वावद्द्विविधाः—अलिङ्गाः सलिङ्गाश्च । तत्रालिङ्गा अन्ययान्याख्यातानि च ।
सलिङ्गास्तु विरोध्यनिन्नाः स्वतन्त्रलिङ्गाश्च । तत्र विरोध्यनिन्ना एव अन्यलिङ्गा इत्युच्यन्ते
'अधीनो निम्न आयत्त' इति कोपात् विरोध्याधीना इत्यर्थः । समानाधिकरणविशेषण-
परत्वे विरोध्यवाचकयोष्यलिङ्गबोधका इति यावत् । अन्यलिङ्गरावदोऽप्येतदर्थपर एव ।
विरोध्यनिन्नाभिलिङ्गा एव ।

स्वतन्त्रलिङ्गास्तु एकलिङ्गा द्विलिङ्गात्रिलिङ्गाश्चेति त्रिविधाः । तत्रैकलिङ्गा अपि
पुंस्त्रीनपुंसकमात्रलिङ्गवाचित्वेन त्रिविधाः । द्विलिङ्गा अपि स्त्रीपुंसयोः स्त्रीनपुंसकयोः
पुंनपुंसकयोश्च वाचकत्वेन त्रिविधाः । तदित्थं सलिङ्गानां सप्तविधत्वम्—पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-
नपुंसकलिङ्ग-स्त्रीपुंसलिङ्ग-स्त्रीनपुंसकलिङ्ग-पुंनपुंसकलिङ्ग-त्रिलिङ्गत्वभेदात् ॥२२-२४॥

स्वतन्त्रलिङ्गविशेषनिष्पन्नयोः परिचयः

जातिशब्दद्रव्यशब्दौ लिङ्गे स्वातन्त्र्यमृच्छतः ।

गुणशब्दक्रियाशब्दौ प्रायोऽन्याधीनलिङ्गकौ ॥२५॥

स्वतन्त्रलिङ्गविरोध्यनिन्नायोरवगम इत्यम् । जातिद्रव्यगुणक्रियाशब्देषु आद्यौ स्वतन्त्र-
लिङ्गौ, अन्त्यौ तु प्रायेण विरोध्यनिन्ना वेदितव्या । यत्र जातिशब्दाः प्रकारतया
विरोध्यतया वा जात्युपस्थापकाः । ते उभये स्वतन्त्रलिङ्गाः । यत्र प्रकारतया जात्युप-
स्थापकाः घटपट्टतटादयः । विरोध्यतया जात्युपस्थापकाः ब्राह्मणत्वब्राह्मण्यादयः ।
द्रव्यशब्दा एकरूपक्रियात्रयोपकाः आकाशचन्द्रादयः । तेऽपि स्वतन्त्रलिङ्गाः । गुण-
शब्दा गुणप्रकारकबोधजनकाः शुक्लमृदूपादयो विरोध्यनिन्नाः । प्राधान्येन गुणोपस्था-
पकास्तु ते जातिशब्दा एवेति स्वतन्त्रलिङ्गा एव, 'गुणे शुक्लादयः पुंस्त्रीत्युक्तत्वात् । एवं
गुणिवाचकप्रकृतिरुत्पत्तायन्ताः शुक्लतादयोऽपि जातिवाचका एवेति । ते स्वतन्त्रलिङ्गा
एव । क्रियाशब्दाः क्रियाप्रकारकबोधजनकाः पक्वमाचकादयः । तेऽपि विरोध्यनिन्नाः ।
विरोध्यतया क्रियोपस्थापका भवितव्यम् पाकः कृतिः इत्यादयस्तु जातिशब्दत्वात्

विशेष्यनिष्ठाः अपि तु स्वतन्त्रलिङ्गा एव । प्राय इति कथनन्तु प्रमाणप्रधानोपाध्यायादि-
शब्दानां क्रियाशब्दत्वेऽपि विशेष्यनिष्ठत्वाभावात् । यथा देवदत्तः प्रधानम् । 'सूर्यादेः'
स्वल्पपरिमाणग्रहे दूरत्वमुपाधिः । नीलः पट इत्यत्र नीलो विशेषणमिति दिक् ।

जातिवाचका अपि केचन त्रिलिङ्गाः ।

जातिवाचको न कश्चिदपि त्रिलिङ्गः । भाष्ये 'लिङ्गानां च न सर्थभाक्' इत्युक्तया
एकशब्दवाच्यजातेरसर्वलिङ्गत्वबोधनात् 'तटं त्रिषु' इत्यमरस्य प्रमाद इति केचिदिति
नागेश आह ।

परे तु उक्तभाष्ये प्रायेणेति शेषः । अत एव विभीतकामलकादीनां बहुनां निघण्टौ
त्रिलिङ्गत्वप्रतिपादनं संगच्छते । अनेककोपकृतां प्रमादकल्पनापेक्षया तद्भाष्यस्य प्रायो-
यादत्वस्वीकृतेरन्याप्यत्वात् । एतदभिप्रेत्यैव नागेशेनापि इति केचिदित्युक्तमिति वदन्ति ।

लौकिकलिङ्गबोधकशब्दविभागः ।

शास्त्रीयलिङ्गवाचकाः सामान्येन विविच्य निगदिताः । अथेदानीं लौकिकलिङ्ग-
वाचकाः सामान्यतो विभज्योच्यन्ते । ये खलु लक्षणरूपं लौकिकपुंस्त्वादिलिङ्गमाच-
क्षते, ते शब्दा द्विविधाः । केचित् प्रवृत्तिनिमित्तं पुंस्त्वादि ब्रुवते पुमादयः । पुमानयम्,
इयं स्त्री, एष जनो नपुंसकम् । एष द्वि लौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वानि शब्दप्रवृत्तौ
निमित्तानि । तदवच्छिन्ने च तत्सजातीयं शास्त्रीयमपि लिङ्गं प्रतीयते । तेन अमुना
पुंसेत्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वादिनिबन्धननाभावादिरूपशास्त्रीयकार्यसिद्धिः ।

केचन च प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्ने स्वार्थे लौकिकपुंस्त्वादि बोधयन्ति । यथा
ब्राह्मणकुमार्यादयः । अमुना ब्राह्मणेन अस्याः कुमार्याः प्रतिपालनम्, इमान् शूद्रान् इमाः
शूद्राश्च त्यज । एते च लौकिकपुंस्त्वादिसामानाधिकरण्येन शास्त्रीयमपि पुंस्त्वादिः
बोधयन्त्येव । अत एव तन्निबन्धनत्वादिरूपशास्त्रीयकार्यसंपत्तिः । एवमेते शब्दा
लौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वयोरेव वाचकाः, न तु लौकिकनपुंसकत्वस्य । तद्वि नृपुंसकस्त्री-
शब्दादिभिरेव प्रवृत्तिनिमित्तरूपेणोच्यते ।

सलिङ्गप्रभेदानामुदाहरणानि

अथ पूर्वमुक्ताः सलिङ्गानां प्रभेदा उदाह्रियन्ते—

(१) पुंस्त्वमात्रवाचकाः अर्थाश्रयविषयादयः । तत्प्रयोगाः—यथा घटशब्दस्य घटत्व-
मर्थः (वाच्यम्) । १ अत्रागमने सन्देशकथनमर्थः (प्रयोजनम्) । क्षेत्रस्य प्रभूतं

हिरण्यमयः (धनम्) । पृथ्वी लोकानामाश्रयः (आधारः) । तस्माच्छस इति नत्वे
‘पुंस्वमाश्रयः (निमित्तम्) । दासीनां स्वामिनी आश्रयः (सेव्या) । मिथिला रमणीयो
विषयः । घट इति ज्ञाने घटत्वं विषयः । ममाध्ययनं प्रवृत्तिविषयः ।

(२) स्त्रीतमात्रवाचकाः जातिव्यक्तिसंपदादयः । घटत्वं जातिः । यस्तत्र दृष्टः सा
व्यक्तिराह्वयताम् । अयं महत्त्वा संपदा युक्तः ।

(३) नपुंसकमात्रलिङ्गा रक्षोधनरत्नादयः । तत्प्रयोगो यथा—आसीद्रावणो नाम
महाबलिष्ठं रक्षः । गावो धनम् । गङ्गा नदीरत्नम् ।

(४) स्त्रीपुंसोभयलिङ्गाः अर्गलब्राह्मणभ्रमरादयः । इदं वस्तु अर्गला अर्गलो वा ।
अयं ब्राह्मण इति पुंनि । त्रिणां तु इयं ब्राह्मणी । एवं भ्रमरः भ्रमरी ।

(५) स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः पुनकवेतसक्रोडादयः । इह नास्ति पुस्तकी पुस्तकं वा,
अन्यव्यञ्जकलिपियुतपत्रसमुदाय एव पुनकम्, अन्यस्तु न पुस्तकी, अतो न साऽप्य-
यनकम् । पुस्तकं पठतीति तु पुस्तकन्यस्तलेत्याभिव्यक्तमन्यपरम् । वेतसो वेतसं वा तरुः ।
मातुः क्रोडे क्रोडायां वा स्तनद्वयः सुखं स्वपिति ।

(६) पुंनपुंसकलिङ्गाः पङ्कधर्मकार्पासादयः । गङ्गायाः पङ्कं पङ्को वाऽऽनीयताम् ।
‘धर्मं धर्मो वा सुखहेतुर्वस्तु, कार्पासं कार्पासो वा वस्त्रसाधनं पदार्थः ।

(७) त्रिलिङ्गाः तदधिमीतकामलकादयः । एते स्वतन्त्रलिङ्गाः । विरोधनिम्ना अपि
त्रिलिङ्गा एव ॥ २५ ॥

ऊनप्यप्रत्ययान्तानां लिङ्गविचारः

अपेयं विचारणा अपत्यप्रत्ययान्ता मानवगाम्यादयः किं तावत् मानवोऽयमित्यादि
प्रयोगदर्शनात् मानवमस्तीत्यादि प्रयोगादर्शनाच्च स्त्रीपुंसोभयमात्रलिङ्गाः एव रक्त-
भवादयर्कतद्वितान्तवन् त्रिलिङ्गा इति ? तत्रैव निर्णयः—

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता इति कोशानुसारतः ।

मानवादिपदं पुंस्त्वस्तीत्ययोरेव वाचकम् ॥२६॥

अमरकोषे लिङ्गसंभ्रवर्गे “स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ताः” इत्यभिधानादपत्यप्रत्ययान्तानां
त्रैत्वपुंस्त्वोभयमात्रलिङ्गवाचिता इति ॥२६॥

गार्ग्यं विप्रद्वयं गार्ग्यं विप्राणां वर्तते शतम् ।

एवमिष्टे प्रयोगे तु तस्य लिङ्गत्रये स्थितिः ॥२७॥

केचित्तु एतद्ब्राह्मणद्वयं मनोरपत्यमित्यर्थे एतद्ब्राह्मणद्वयं मानवमिति प्रयोगः-
सम्पक्, ब्राह्मणद्वयं मानवः इति प्रयोगो न समीचीनः प्रतिभातीति अपत्यप्रत्य-
यान्तानां भवाद्यर्थकतद्वितान्तानामिष त्रिलिङ्गता । अमरसिंहेन तु तेषां प्रायेण स्त्री-
पुंसयोः प्रयोगदर्शनाद्द्विलिङ्गत्वोक्तेरिति न तद्विरोधः । किञ्चामरकोपे गण्डूपशब्दस्य
स्त्रीत्वमात्रलिङ्गत्वमुपदिष्टं “लाक्षा लिक्ता च गण्डूपा” इति परन्तु “कृत्या द्वादश गण्डू-
पान् सुरगणद्विविधीयते” इत्यादौ पुलिङ्गोऽपि गण्डूपशब्दो दृश्यते । तस्मादमरोक्तानां
लिङ्गानां प्रामाण्यं न तु तदनुक्तानामप्रामाण्यमेवेति वदन्ति ।

केवलप्राणिवाचकशब्दविभागः

चेतनमात्रवाचका द्विविधाः । केचिन्नौकिकलिङ्गं ब्रुवते केचिन्नेति लौकिकलिङ्ग-
वाचकत्ववदवाचकत्वाभ्यां द्वैविध्यम् । तत्र लौकिकलिङ्गवाचकाः पितृ मातृ भ्रातृ
दुहितृ स्वसृ जातृ जामातृ पुरुष वृष वृषभदार स्तुपा ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र कुमा-
रादयो बह्व्यः ।

लौकिकलिङ्गाधोपकास्तु जनलोकादयः पूर्वोक्ताः । एषां पुरुषे स्त्रियां च प्रयोगेण
लौकिकलिङ्गवाचकत्वामासः ।

लौकिकलिङ्गवाचकशब्दविभागः

लौकिकलिङ्गवाचका अपि द्विविधाः । केचित् प्रवृत्तिनिमित्तं लौकिकपुंस्त्वादिलिङ्गं
ब्रुवते, यथा पुमान् स्त्री नपुंसकम् । अपरे ब्राह्मणत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट-
स्वार्थे लौकिकं पुंस्त्वादि लिङ्गं बोधयन्ति । यथा ब्राह्मणः ब्राह्मणी, कुमारः कुमारी ।
यथा च प्रवृत्तिनिमित्तभूतलौकिकलिङ्गवाचकत्वाप्रवृत्तिनिमित्तलौकिकलिङ्गवाचकत्वा-
भ्यां तेषां द्वैविध्यम् ।

तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूतलौकिकलिङ्गवाचका पितृमातृजामातृभ्रातृदारपुरुषवृषवृषभ-
प्रभृतयः । लिङ्गेतरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति लौकिकलिङ्गवाचकास्तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
शूद्रान्त्यजबालप्रभृतयः । एते लौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वोभयलिङ्गवाचकाः । तत्र स्त्रियां
प्रयोगे स्त्रीप्रत्ययोत्पत्त्या ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्राऽन्त्यजा कुमारी बालेत्यादयः शब्दाः
संपद्यन्ते ।

एवञ्च प्राणिमात्रवाचकाः सामान्यतन्त्रिविधाः । १ प्राणिमात्रवाचित्वे सति लौकिक-
लिङ्गवाचित्वामावे च सति शास्त्रीयपुंस्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वान्यतमवाचिनः । २ प्रवृत्ति-
निमित्तभूतलौकिकपुंस्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वान्यतमलिङ्गवाचित्वे सति तत्सज्जातीयत्रिजाती-
यान्यतरशास्त्रीयलिङ्गवाचिनः । ३ लौकिकलिङ्गेतरप्राणिमात्रगतप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति
लाकिकपुंस्वस्त्रीत्वोभयवाचित्वे च सति शास्त्रीयपुंस्वस्त्रीत्वोभयवाचिनश्च ॥२७॥

लौकिकलिङ्गवाचिनः प्रायेण तन्मज्जातीयशास्त्रीयलिङ्गवैधकाः

अस्ति च यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं लौकिकलिङ्गं लोके वित्तम् ।

तस्य च वान्यं खलु शास्त्रीयं लिङ्गमपि स्यात्तज्जातीयम् ॥२८॥

ये खलु लौकिकलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः ते प्रायेण तत्सज्जातीय शास्त्रीयलिङ्गं
श्रुवन्ते । यथा पितृराज्ये लौकिकपुंस्ववाचो पितृत्वं हि जनकत्वविशिष्टलौकिकपुंस्व-
स च शास्त्रीयपुलिङ्ग एव । एवं मातृराज्ये जनकत्वविशिष्टलौकिकस्त्रीत्ववाचोति शास्त्रीय-
मपि स्त्रीत्वमेव वक्ति । एवं जामातृदुहितृवृषभादयः । दारशान्दस्तु विवाहितत्व-
विशिष्टलौकिकस्त्रीत्ववाचित्वेऽपि शास्त्रीयपुंस्ववाचकः । तथा मन्त्रिवाचकप्रधानराज्ये
लौकिकपुंस्ववाचित्वेऽपि तद्विजातीयशास्त्रीयनपुंसकत्ववाचीत्यतः प्रायेणेत्युक्तम् ॥२९॥

विशेष्यनिजानां शास्त्रीयलिङ्गत्रयवाचिना

विशेष्यनिजाः शास्त्रीयलिङ्गत्रितयवाचिनः ।

मवन्त्येवान्यथा तेषां न हि स्यादन्यलिङ्गता ॥३०॥

विशेष्यनिजानां सुन्दरादिराज्यानां शास्त्रीयलिङ्गत्रयवाचित्वमसन्दिग्धमेव ।
सुन्दरीज्यं कुमारः, सुन्दरीज्यं कुमारी, सुन्दरं वन्तु इत्यादिषु लिङ्गत्रयनपुंसकनार्यदर्शनात् ।
अत एव ते अन्यलिङ्गा विशेष्यनिजान्मोहयन्ते ॥३१॥

विशेष्यनिजानां लौकिकलिङ्गवाचि वपनेपद्मम्

विशेष्यनिजानां ब्राह्मणकुमारादिशब्दवन् लौकिकपुंस्ववाचिवाचित्वमभ्युपगन्तव्यं
न चेति सन्देहः । तत्र मतद्वयम्—

विशेष्यनिजा ये शुद्धास्तेषु शक्तिर्न लौकिके ।

लिङ्गे गौरवदोषेभ्यस्त्याहुः केचिद्विचक्षणाः ॥३०॥

विरोप्यनिष्णानां लौकिकलिङ्गवाचकत्वं न स्वीकार्यमिति पूर्वपक्षसाधिका युक्त्यश्च
अनन्तेषु विरोप्यनिष्णेषु लौकिकलिङ्गनिरूपितराक्षीनामकल्पनेन लाघवम् । शोभना
पुस्तकोत्यादौ लौकिकलिङ्गबोधासम्भवः । पवित्रा ब्राह्मणोत्यादौ विरोप्यपदेनैव लौकिक-
लिङ्गप्रतीतिश्च ।

एवं तर्हि विरोप्यनिष्णानां लौकिकलिङ्गवाचित्वाभावपक्ष एवास्तु । न च
तथा सति, जलानयनाय कश्चिदाह्वयतामिति वाक्यात् कदाचित् दूरीव्यक्तेरपि बोधः
स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अत एव—

“अकृशं कुचयोः कृशं विलग्ने विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे ।
अधरेऽरुणमानिरस्तु चित्ते करुणाशालि कपालिभागधेयम्” ॥

इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययाभावेऽपि अकृशादिपदात्पार्श्वत्वा बोधः । एवम्

“क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
या स्वौजसां साधयितुं विलासैस्तावत् त्रमा नामपदं बहु स्यात्” ॥

अत्र स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्योऽपि प्रथमाक्षमादिपदेभ्यः पुरुषस्य नलस्य प्रतीतिः ।

न च विरोप्यनिष्णानां लौकिकपुंस्त्वाद्यवाचित्वे

“अधरकिसलये कान्तदन्तदत्ते हरिणशिशुदृशां नृत्यति भ्रूयुगम् ।
ध्रुवमुचितमिदं यदिपक्षी सतामतिकुटिलगतेः स्यान्महानुत्सवः” ॥

इत्यत्र कान्तपदेन पुरुषस्य कथमवगतिरिति वाच्यम् ? तात्पर्यवशाद्योग्यतावशाच्च
पुरुषबोधात्, तत्रैव हरिणशिशुदृक्षपदेन नारीबोधवत् । तस्मान्मा भूद्विरोप्यनिष्णानां
लौकिकलिङ्गवाचित्वभार इति वदन्ति ॥३०॥

विरोप्यनिष्णानां लौकिकलिङ्गवाचिवपक्षसमर्थनम्

परे त्वाहुर्निशेष्यात्तलिङ्गानामपि लौकिकम् ।

लिङ्गभर्योऽभ्युपेतव्यः कुमारब्राह्मणादिवत् ॥३१॥

परे तु प्राणिवाचिनां ब्राह्मणकुमारादीनां यथा लौकिकेऽपि लिङ्गे शक्तिस्तथा चेतना-
चेतनसाधारणसुन्दरत्वाद्यवच्छिन्नवाचिविरोप्यनिष्णानामपीति सुन्दरः कश्चिदानीय-
तामित्यतः पुरुषस्यैव, सुन्दर्यानीयतामित्यतश्च नार्या एव बोधः । विपरीतयोपेक्षापत्तिस्तु
न, अनुभवविरोधात् ।

न च विशेष्यनिर्णानां विशेषणत्वेनैव स्वार्थबोधकतया सुन्दर आनीयतामित्यत्र विशेष्यवाचकपदाध्याहारस्यावश्यकत्वेन नार्थादिपदाध्याहारे स्त्रीप्रत्ययमन्तरेणासाधुत्वापत्त्या पुरुष इत्यादिरेवाध्याहारेण भवितव्यमिति न ततः स्त्रिया बोध इति वाच्यम्, सर्वत्राध्याहारे नानाभावात् ।

किञ्च अयमधनपुत्र इत्यत्र विशेष्यवाचकपदाध्याहारसंभवेन विशेष्यनिर्णानां सन्नानाधिकरणविशेषणत्वेनैवार्थबोधकत्वमिति नियमासिद्धेः, मूर्ध्वपुत्रो मूर्ध्व एवेत्यादौ स्त्रिया अपि बोधप्रसङ्गाच्च । नम तु लौकिकलिङ्गस्यापि वाचकतया लौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वयोरुपस्थितौ पुरुषविषयकतात्पर्यवशान् स्त्रीप्रत्ययाभावात्तदशाब्दत्वात्तन्मया पुरुषबोधः सूचपादः । विशेष्यनिर्णयव्यवहारस्तु सन्नानाधिकरणविशेषणपरत्वे तदात्वमित्येतावताप्युपपद्यते ।

न च विशेष्यनिर्णानां लौकिकलिङ्गस्यापि बोधकत्वे सुन्दरो घट आनीयतामित्यत्र बोधाभावप्रसङ्गघटे लौकिकलिङ्गाभावादिति वाच्यम्, यत्र हि लौकिकलिङ्गसंभवस्तत्रैव वक्ष्यते । तथा हि न सुन्दरादिराब्दानां लौकिकलिङ्गविशिष्टरास्त्रीयलिङ्गे शक्तिः विनिगमनाविरहेण शास्त्रीयलिङ्गविशिष्टलौकिकलिङ्गेऽपि शक्तेः कल्पनीयतया गौरवात्, अपि तु लौकिके शास्त्रीये च लिङ्गे खण्डराः शक्तिः । तथा सति योन्यतातात्पर्यवशान् समभिव्याहारविशेषमहिम्ना च क्वचिदुभयोलिङ्गयोः प्रत्ययः क्वचिच्छास्त्रीयमात्रस्येत्यदोपादित्वाहुः ॥३१॥

लिङ्गसंस्थानेः क्वचिद्विवक्षापि

लिङ्गाविवक्षया कापि शूद्रप्रभृतिशब्दतः ।

योपित्युरूपयोर्बोधः साधारण्येन जायते ॥३२॥

ये तावदनियतलिङ्गाः प्राप्तिषु प्रयोगयोग्याः शूद्रब्राह्मणादयः तद्वच्चलौकिकलिङ्गस्य कुत्रचिद्विवक्षापि भवति । तेन 'परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्' इत्यत्र शूद्रवाच्यलौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वयोरविवक्षितत्वात् शूद्रत्वेन स्त्रीपुरुषसाधारण्यमनं स्त्रीपुरुषयोरुभयोर्बोधः । एवं 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ लिङ्गाविवक्षयोभयोः प्रतीतिर्जायते ।

ये पुनः प्राप्तिषु प्रयोगयोग्या अपि नियतलिङ्गाः सन्ति गन्धनुस्त्वगोधादयः तेषां लौकिकं लिङ्गं वाच्यमेव नास्ति अपि तु शास्त्रीयमेव । अतो गन्धनुस्त्वगोधासत्ताभादिशब्देभ्यः स्त्रीपुरुषसाधारण्ये न बोधो नियत एव ॥३३॥

शूद्राप्रभृतिशब्देषु न लिङ्गस्याविवक्षणाम् ।

अतस्तेभ्यो नियमेतः स्त्रीमात्रविषयैवधीः ॥३३॥

अथ यदा शूद्रप्रभृतिशब्देषु शास्त्रीयस्त्रीत्वं विवक्ष्यते तदा तेभ्यः स्त्रीप्रत्ययस्य टाबा-
देरुत्पत्त्या शूद्राब्राह्मणोक्त्याद्याः शब्दाः भवन्ति । तेभ्यश्च नियमेन स्त्रीव्यक्त्य एव प्रतीयन्ते
न पुरुषाः । कुत एतदिति चेत् ? यतो विशेष्यनिष्प्रमिन्नेषु लौकिकलिङ्गवाचकेषु उदीरितेषु
शास्त्रीयलिङ्गसामानाधिकरण्येन तत्सजातीयं लौकिकलिङ्गमपि प्रतीयत एवेति नियमो
जागर्ति । तस्मात् शूद्राप्रभृतिशब्देषु लौकिकमपि स्त्रीत्वं विवक्षणीयमेव भवति । तेन
शूद्राब्राह्मणोक्त्यादितः स्त्रिया एव बोधो जायते न पुरुषस्य । विशेष्यनिष्प्रमान्तु विशेष्या-
धीनलिङ्गसमर्पकत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेऽपि सति तात्पर्ये लौकिकपुंस्त्वविराट्बोधकत्व-
मपि भवति । यथा “व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया” इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तप्रथमाशब्देन
नलस्य प्रतीतिः ।

अथैवं लौकिकलिङ्गस्याविवक्षायां रन्धनाय पाचको नियुज्यतामिति धाक्यान्तार्या
अपि बोधापत्तिरिति चेत्—प्रकरणादितो विवक्षाविरहनिर्णये इष्टापत्तिः ।

अत एव तत्रभवः, तत्रजातः, इत्यादिसूत्रेषु व्याख्यानतो लिङ्गसंख्ययोरविवक्षितत्व-
निर्णयेन तदनवच्छिन्नस्यैव तद्धितवाच्यतया माथुरिकी माथुरिकावित्यादिसिद्धिः पुंस्त्वै-
कत्वयोर्विवक्षितत्वे तु माथुरिक इत्येव स्यात् ।

ननु “सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्र” मिति परिभाषया सूत्रेष्वेव तदविवक्षा, तत्र तथा
सत्यपि आर्पत्वेन साधुत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा ‘तस्यापत्य’मित्यादावनादे-
शाभावप्रसङ्गात् इति चेत्—मैवम् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः, चाण्डालस्य गृहे न शयनीय-
मित्यादी व्यावहारिकवाक्येऽपि लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षादर्शनात् । अत एव ब्राह्मण्या
अपि हननमनेकब्राह्मणस्यापि च हननं प्रतिपिद्धमवगम्यते । एवं चाण्डाल्या गृहेऽनेक-
चाण्डालस्वामिकगृहे च स्वापनिषेधो लभ्यते ।

अपि च शास्त्रकारस्यापि संमतं लौकिकप्रयोगेऽपि कदाचित् लिङ्गस्याविवक्षापीति ।
तथा हि शूद्रशब्दस्य जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वे पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षणे तस्य महच्छब्देन समासे
महाशूद्रः । ततः स्त्रीत्वविवक्षायां जातिवाची यः शूद्रशब्दस्तदन्तर्गतातिपदिकं स्त्रियां
टापं लभते, जातिवाचिमहत्पूर्वं नु नेत्यर्थकेन ‘शूद्रा चामहत्पूर्वं’ त्यजातिगणसूत्रेण टापि
महाशूद्रा । तत्र निषेधाभावाय ‘अमहत्पूर्वं’ त्यरोऽपि जातिरित्यस्य सम्बन्धः । तथा च
तत्र शूद्रशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि महत्पूर्वस्य महाशूद्रेतिसमुदायस्य उक्तशूद्रबोधकतया

जातिवाचित्वाभावादुक्तनिषेधाप्रवृत्त्या टाप्सिद्धिरिति मशमाये उक्तम् । अनेन च लोकेऽपि लिङ्गाविवक्षा भवतीति स्पष्टमेव लभ्यते ।

अपि च लिङ्गाविवक्षया 'कुङ्कुटाण्डं मृगक्षीर'मित्यादेः सिद्धिमाश्रित्य कुङ्कुट्यण्डं मृगीक्षीरमित्यादीनामनभिधानमित्याशयेन 'कुङ्कुट्यादीनामण्डादिष्विति पुंवद्भावविधायक-
यार्त्तिकस्य मशमायकृता प्रत्याख्यानं कृतमित्यतोऽपि निश्चीयते सूत्रे इवान्यत्रापि भवति लिङ्गस्याविवक्षेत्यलम् ।

इदन्तु बोध्यम् 'अर्थान् प्रकरणाद्वा निरोपायगति'रिति न्यायेन यदा भारवहनादि-
पुरुषसाध्यं प्रयोजनं प्रकृतो वा दासो भवति तदा शूद्रमाह्वयेत्यतः पुमानेवाह्वानकर्म-
तया प्रतीयते न तु स्त्री ।

नित्यं नारीनोधाभिप्राये सति स्फुटप्रतिपक्षेण शूद्रमाह्वयेत्येव याच्यम्, शूद्रा-
शब्दो हि प्रकरणादिकमनपेक्षयैव नारो बोधयितुमीष्टे, शूद्रन्तु तदपेक्षेयति नारीनोधाय'
शूद्राशब्द एव प्रयोक्तुमुचितः । तमनुवृत्त्या प्रयुक्तः शूद्रशब्दः पुमांसमेवावगमयति ।

यत्र पुनरर्थः प्रकरणं च स्त्रीपुरुषसाधारणं तत्र लिङ्गस्याविवक्षया प्रयुक्तः शूद्राशब्दो
लौकिकलिङ्गानरच्छिन्ननिष्यत्वाकं बोधं जनयति । यया शूद्रसन्निधौ वेदो नाध्येतव्यः,
शूद्रो मासेन शुद्धपतिः ।

एवञ्च शूद्राशब्दान् स्त्रीजनस्य बोधः सार्वत्रिकः । शूद्राशब्दान् पुरुषगोत्रो वाहुस्य-
लिरुः । लौकिकलिङ्गाविषयकगोत्रस्तु वाचित्वा इति ॥३३॥

निष्पत्तीलिङ्गे तु न लिङ्गाविवक्षा

ननु यथा स्त्रीत्वाविवक्षया कुङ्कुटाण्डमित्यादी कुङ्कुटादिशब्दान् स्त्रीप्रत्ययाभावः
तथा स्रग्धा गङ्गा तारा इत्यादी स्रग्धगङ्गताररूपप्रातिपदिकान् स्त्रीप्रत्ययवद्गुणे स्त्री-
प्रत्ययानुत्पत्त्या स्रग्धस्तारो गङ्गा इत्यादेरपि साधुत्वापत्तिरिति नैव दोषः ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकृतयः काश्चित् स्त्रीमात्रलिङ्गिकाः ।

अनेकलिङ्गाः काश्चिच्चेत्येवं द्वैविध्यमाश्रिताः ॥३४॥

तत्राद्यासु स्त्रीत्वलिङ्गाविवक्षा निषतान्यथा ।

न ताः साधुत्वमृच्छेत्तुर्न च स्युः स्वायेरोधिकाः ॥३५॥

स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिभूतप्रातिपदिकानि द्वित्रिषानि स्त्रीत्वमात्रवाचकानि, स्त्रीत्ववाचित्वे
सति तदितरलिङ्गवाचकानि च । तत्राद्येषु स्रग्धगङ्गतारगोधप्रभृतिषु स्त्रीत्वविवक्षा

नित्या, अर्थात् स्त्रीत्वविवक्षयैव प्रयुक्तेषु साधुत्वमन्यथा त्वसाधुत्वमिति । द्वितोयेषु कोमलकुमारक्रोडप्रभृतिषु त्वनित्या सा, अर्थात् स्त्रीत्वविवक्षया वा तद्विवक्षया वा प्रयुक्तेषु साधुत्वमिति । तत्र स्त्रीत्वे विवक्षिते स्त्रीप्रत्ययोऽन्यथा तु नेति विवेकः ।

एतदुक्तं भवति यस्य हि शब्दस्य यदर्थविवक्षापूर्वकशास्त्रीयकार्यं सत्येव लोके प्रयोगो दृश्यते स तदर्थविवक्षापूर्वकशास्त्रीयकार्यसंस्कृत एव साधुत्वात् प्रयोक्तव्यः, प्रयुक्तानामिदमन्याख्यानामिति व्याकरणाभियुक्तैरुक्तत्वात् । तथा च एतद्वप्रभृतिषु स्त्रीत्वविवक्षा आवश्यकी अन्यथा ह्यसाधुत्वमर्थोप्रत्यायकत्वं च स्यात् ।

अत एव धात्वर्थमात्रविवक्षया कर्तृकर्मकालाद्यविवक्षणेन लकाराद्यभावे पच् पठ् इत्यादेर्न साधुत्वम् । अन्यथा परञ्चेति शास्त्रेण प्रत्ययः परो भयत्येवेति नियमोऽपि तत्तदर्थविवक्षायां प्रत्ययविधीनां प्राप्तेरेवाभावात् पच् इत्यादेः साधुत्वमपरिहार्यमेव स्यात् ।

न च धात्वर्थमात्रविवक्षायामपि धात्वर्थरूपभावे घमादेः प्राप्तथा पाक इत्यादय एव प्रयोगा न तु पचित्यादय इति वाच्यम्, सिद्धावस्थापन्ने एव धात्वर्थे घमादेर्विधानेन सिद्धत्वेनाविवक्षणे तस्याप्राप्तेः । ब्राह्मणशुद्रादिशब्दानान्तु लिङ्गप्रयुक्तकार्यरहितानामपि लोके प्रयोगसत्त्वात् कदाचित् लिङ्गस्याविवक्षाऽपि ।

लिङ्गाविवक्षायां तस्यापत्यमित्यमादेशोत्पादनम्

ननु यथा मृगक्षीरमित्यादौ स्त्रीत्वाविवक्षायां स्त्रीप्रत्ययाभावः तथा नपुंसकत्वस्याविवक्षितत्वे तस्यापत्यमित्यत्रामादेशेन न भवितव्यम् ।

अत्र केचित् आप्तत्वाच्छब्दोक्तत्वात् सूत्राणि भवन्तीति भाष्याच्च तत्रामादेश इति वदन्ति ।

अन्ये तु अतोऽमित्यस्य नपुंसकत्वबोधकात्त्वमोरमिति नार्थः, अपि नपुंसकत्वशक्ता इति । तथा च तस्यापत्यमित्यत्र तात्पर्याभावेन नपुंसकत्वस्य बोधाभावेऽपि तन्निरूपितशक्तेः सद्भावादमादेशसिद्धिः । न चैवं जातादिपदस्य त्रिलिङ्गतया तत्र जातः, तत्र भव इत्यादावप्यमापत्तिरिति वाच्यम्, शाब्दिकानां मतेऽर्थभेदेन शब्दभेदाङ्गीकाराज्जातभवादिशब्दस्य तत्तल्लिङ्गरूपार्थभेदेन भिन्नतया तत्र जात इत्यादौ पुल्लिङ्गस्यैव जातादिशब्दस्योपादानेन तस्य च नपुंसकत्वशक्त्याभावेनामादेशाप्रसङ्गरित्याहुः ।

नव्यास्तु अर्थभेदेन शब्दभेदानुपगमेऽपि न क्षतिः । तथा हि तस्यापत्यमित्यादा-

चपत्यादिपदादपत्यादिनिरोपणतया नपुंसकत्वं भासत एवेति नामादेशानुपपत्तिः । परन्तु अपत्यप्रत्ययवाच्यतया तन्न विवक्षितम् । यथा जलं घनरसपदवाच्यमित्यत्र जलविरो-
पणतया भासमानमपि नपुंसकत्वं घनरसपदवाच्यत्वेन न विवक्षितं तद्वत् । तथा च
तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थेऽणादिरिति पर्यवसितार्थकवाक्ये इतिनापत्यत्वावच्छिन्न एव
परामृश्यते, न तु नपुंसकत्वनिशिष्टमपत्यम् न वा तत्पदार्थ उपगमादि तस्योपगमादि-
शब्दलभ्यत्वान् । नापि तत्सम्बन्धं तस्य उपगवपत्यमित्यादाविवेकार्थीभाजनमहिम्नैव
लामान् । एतच्चोपगमादिरपलक्षणं न तु विरोपणमिति तत्त्वम् । एतमेकत्वमप्यणादि-
प्रत्ययवाच्यत्वेनाविधत्तम् । तेन औपगमौ इत्यादयोऽपि सिद्धयन्ति । लिङ्गसंख्ययोः
शक्तिग्रहस्तु वृत्तादिवल्लोक्यते एवेत्याहुः ॥३४-३५॥

ब्राह्मणादिराश्वानां शास्त्रीयलिङ्गावाचकत्वमतस्येदम्

ननु ब्राह्मणकुमारादिराश्वानां लौकिकमेव लिङ्गं वाच्यमस्तु, माऽस्तु शास्त्रीयं
लिङ्गमर्थः । शास्त्रीयकार्येषु च शास्त्रीयलौकिकोभयलिङ्गं यथासंभव निमित्तमाश्रीयताम्,
सन्नेषोभयलिङ्गमद्वयस्य कर्तुं शक्यत्वान् । तथा च सद्वेत्त्यादौ शास्त्रीयं स्त्रीत्व-
माश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः ब्राह्मणीत्यादौ तु लौकिकम् । एव घटानित्यादौ शास्त्रीयं, ब्राह्मणा-
नित्यादौ च लौकिकं पुंन्यमाश्रित्य नत्वम् । नपुंसकत्वं तु शास्त्रेषु सर्वत्र शास्त्रीयमेव ।
एतच्च ब्राह्मणादीनां शास्त्रीयपुंस्त्वनिरूपितराक्षेरकल्पनेन महत्तापयमिति चेत्—न ।

ब्राह्मणचरित्रादीनां प्राणिमात्राभिधायिनाम् ।

पुंस्त्वादिति लिङ्गं शास्त्रीयं वाच्यं यदि न मन्यते ॥३६॥

तदाऽस्मिन् ब्राह्मणग्रामे पुरुषानय च स्त्रियः ।

ब्राह्मणान् विद्धि वाक्येऽस्मिन् स्यान्नत्वस्य साधुता ॥३७॥

ब्राह्मणादिराश्वानां हि शास्त्रीयलिङ्गावाचकत्वे स्त्रीपुरुषोभयपरत्वेन प्रयुक्ते
“एतस्मिन् ग्रामे वासिनः सर्वान् स्त्रियः पुरुषाञ्च ब्राह्मणानवेद्मी”ति वाक्ये नत्वानापत्तिः ।
यदि ह्यत्र ब्राह्मणपदवाच्यं लौकिकं पुंस्त्वं न विवक्ष्यते तदा पुंस्त्वशेषकत्वाभावेन
नत्वाप्राप्तेः । अयं विवक्ष्यते तदापि तद्ग्रामवासिस्त्रीगणेषु तदसत्त्वान्नत्वाप्राप्तिरेव
ब्राह्मणपदबोध्यत्वेन विवक्षितयावदर्थेषु पुंस्त्वाभावात् ।

किञ्च एतद्ग्रामवास्यभिन्नसर्वपदार्थाभेदान्वयस्य लौकिकपुंस्त्वेन निरोपितब्राह्मण-
पदार्थेषु बाधितत्वेन सर्वान् ब्राह्मणानवेद्मीति वाक्यत्रयोपस्थाश्रमात्प्रापत्तिः ।

यथा हि पीतेष्वपि सत्सु घटेषु अत्र सर्वे घटा नीला इति बोधस्याप्रामाण्यं तद्वत् । मम तु लौकिकलिङ्गाविवक्षणात्, विवक्षणाच्च शास्त्रीयपुंस्त्वस्य, तस्य च केवलान्वयित्वेन स्त्रीष्वपि सत्त्वात् एतद्ग्रामस्थान् सर्वान् ब्राह्मणानवेहीति वाक्ये पुंसीति नत्वमुपपद्यते, शास्त्रीयकार्यमात्रे शास्त्रीयस्यैव लिङ्गस्य निमित्तत्वोपगमात् ।

न चैतद्वीत्या स्त्रीपुरुषोभयतात्पर्येण इमा ब्राह्मण्य इत्यपि प्रयोगः स्यात् लौकिकस्त्रीत्वस्याविवक्षणात् शास्त्रीयस्त्रीत्वविवक्षणाच्च तस्य च पुंस्त्वपि सत्त्वादिति वाच्यम्, शब्दस्वभावरैचित्र्यात् स्त्रीप्रत्ययसमभिध्याहृतब्राह्मणादिशब्दान्नियमतः स्त्रीव्यक्तिमात्रबोधात् ।

एवं त्वन्मते पुमान् स्त्रियेत्येकशेषे ब्राह्मणान् पश्येत्यत्र नत्वानुपपत्तिः, ब्राह्मणीषु लौकिकपुंस्त्वाभावात् । मम तु तत्र पुंवाचकस्य शेषे तद्बोध्यशास्त्रीयपुंस्त्वस्य ब्राह्मणीष्वपि सत्त्वेन नत्वमुपपन्नं भवति ।

अथ ब्राह्मण्यादिशब्दात् पुरुषबोधापत्तिवारणाय लौकिकलिङ्गवाचकात् शास्त्रीयपुंस्त्वादिबोधे तत्सामानाधिकरण्यात् लौकिकस्यापि पुंस्त्वादेशबोधो भवत्येवेति नियमस्य तदनुसारिकार्यकारणभाषस्य च स्वीकरणीयतया ब्राह्मणान् पश्येत्यत्र शास्त्रीयपुंस्त्वबोधे लौकिकस्यापि पुंस्त्वस्य भानावश्यकतया पुमान् स्त्रियेत्येकशेषसिद्धान् ब्राह्मणादिशब्दात् स्त्रीपुरुषोभयबोधानुपपत्तिस्तदवस्थेति चेत्-न, पुमान् स्त्रियेत्यादिशेषाविवक्षेव तथा नियमोपगमात् ।

एवं शास्त्रीयलिङ्गस्य वाच्यत्वादेव “ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री” तिरास्त्रविहितैकशेषविषये गाव इमा इत्यादौ शास्त्रीयस्त्रीत्ववैशिष्ट्येन वृषभाणामपि बोध उपपद्यते । तत्र लौकिकलिङ्गाभानात् शास्त्रीयस्त्रीत्वस्य च वृषभेष्वपि सद्भावात् ।

तथा च पुमान् स्त्रियेत्याद्येकशेषास्त्रेण द्वयं लभ्यते ब्राह्मणीब्राह्मणावित्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वं तदर्थेऽपि ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगाणां साधुत्वं च । अतश्च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषसिद्धान् ब्राह्मणादिशब्दात् शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टलौकिकपुंस्त्ववत्सहितलौकिकस्त्रीत्ववद्विवहुलब्राह्मणयोधः, सरूपाणामित्यनुशिष्टब्राह्मणशब्दाच्च शास्त्रीयपुंस्त्वसहितलौकिकपुंस्त्वविशिष्टद्विवहुलब्राह्मणविषयको बोधः । तादृशब्राह्मणीशब्दान् शास्त्रीयस्त्रीत्वसहितलौकिकस्त्रीत्वविशिष्टद्विवहुलब्राह्मणविषयकः । अत एवैकशेषसिद्धानां द्विवचनान्तता बहुवचनान्तता वा । तदसिद्धानां ब्राह्मणप्रभृतिशब्दानां प्रायेणैकपुं-ब्राह्मणयोधकत्वमेकवचनान्तत्वं च । एवं तथाभूतब्राह्मण्यादिशब्दानामप्येकब्राह्मणी-बोधकत्वमेकवचनान्तत्वं च । एतेन ब्राह्मणादेः—

ब्राह्मणादिशब्दानां त्रैविध्यम्

(१) शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टं यत् द्वयं बहु वा लौकिकपुंस्त्वविशिष्टसहितलौकिकस्त्रीत्व-
विशिष्टं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नं तद्वोधकत्वम् ।

(२) शास्त्रीयलौकिकोभयविधपुंस्त्वविशिष्टैकद्विवहुलनाह्मणत्वावच्छिन्नबोधकत्वम् ।

(३) शास्त्रीयलौकिकस्त्रीत्वविशिष्टैकद्विवहुलनाह्मणबोधकत्वं चेति ।

तत्राद्येऽनेकव्यक्त्योधकतया द्विवचनबहुवचने एव । द्वितीये त्वेकवचनमपि । एवं
तृतीयेऽपि । किन्तु तस्य शास्त्रीयस्त्रीत्वबोधकतया ततः स्त्रीप्रत्ययोत्पत्त्या ब्राह्मणीत्या-
दिकं साधु ।

एकत्रोपप्रत्याख्याने तु ब्राह्मणनाह्मणौ ब्राह्मणीनाह्मणावित्यादीनामनभिधानान्न
प्रयोगः । द्विवचनबहुवचनमभिध्याहारे ब्राह्मणादिशब्दस्य केवलशास्त्रीयपुंस्त्वलिङ्ग-
बोधकत्वेऽपि साधुल्लोपगमेन ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इत्यादितः क्वचित् पुरुषमात्रविषयको-
बोधः क्वचित् स्त्रीपुंसोभयविषयकः । अत्रैव सरूपाणाम्, पुमान् रित्रया इति शास्त्र-
सात्पर्यम् ।

एवं वृषभचेन्याद्युभयपरत्वेन गाव इमा इत्यादय एव प्रयोगा न ॥ गाव इमे इत्या-
दयः । सत्र हि 'ग्राम्यपशुसंघेज्यतरुणेषु स्त्री' इति सूत्रेण स्त्रीवाचक एव शिष्यते । अतो
गौराब्दस्य शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टं यत् लौकिकपुंस्त्वविशिष्टसहितलौकिकस्त्रीत्वविशिष्टं
गोत्वावच्छिन्नं तद्वोधकत्वमित्यादि पूर्ववद्वोधकत्वमित्यलम् ॥३६-३७॥

शास्त्रीपरिहानां शब्दाव्यये गुणयः

अमेदकत्वात् सर्वत्र भावादनुमवात्ययात् ।

शास्त्रीयलिङ्गवाचित्वं शृण्वे परिलक्ष्यते ॥३८॥

तथापि लिङ्गशास्त्राणां ग्रामाण्याद्व्यवहारतः ।

शब्दशास्त्रीयकार्पाणामन्यथानुपपत्तितः ॥३९॥

अधिकस्य च लिङ्गस्यावगमे प्रयमारिधेः ।

लिङ्गानां शब्दान्यत्वं शास्त्रीयाणामपीयते ॥४०॥

शास्त्रीयलिङ्गस्य केवलान्ययित्वेनान्यावर्तस्त्वेऽप्यनुभवालोचरत्वेऽपि च शब्दा-
न्यत्वं स्वीक्रियते । कुतः लिङ्गानुरामनानां यत्रजपः पुंसि, गिर्यां कित्, नपुंसकं भावे क
इत्यादीनामस्त्रीपदं पुमान् पामेन्यादीनाञ्च ग्रामाण्यान्, घटशब्दः पुंसिङ्ग इत्यादिय-

वक्षरात्, चेतनाचेतनसाधारणपुंस्त्वादिलिङ्गानभ्युपगमे घटानित्यादौ तस्माच्छसो नः पुंसीत्यादिना नत्वादिरूपकार्याणामनुपपत्तेः प्रातिपदिकार्थलिङ्गेति शास्त्रेण प्रातिपदिकार्थापेक्षया लिङ्गेऽधिके भासमाने प्रथमाविधानाच्च ॥३८-४०॥

त्रिलिङ्गशब्दानां विभागः प्रयोगव्यवस्थाऽथ

त्रिलिङ्गाः शब्दा द्विविधा । विशेष्यनिष्ठाः स्वतन्त्रलिङ्गाश्चेति प्रागुक्तमेव । तत्र यस्वपाध्यलिङ्गत्रयं विशेष्यबोधकशब्दबोध्यलिङ्गमनपेक्ष्यैव पर्यायेण बोधयन्ति ते स्वतन्त्रलिङ्गाः स्वाधीनलिङ्गा वा उच्यन्ताम् । यथा दाडिमवटविभीतकादयः । ते च स्वल्पत्वात् परिगणयितुं शक्याः । ये पुनस्त्रिलिङ्गा विशेष्यवाचकशब्दप्रयोगे सति तच्छब्दबोधितमेव लिङ्गं बोधयन्ति तदप्रयोगे च नपुंसकत्वं पुंस्त्वं वा प्रत्याययन्ति ते विशेष्यनिष्ठा अन्यलिङ्गाश्चोच्यन्ते । तत्र स्वतन्त्रत्रिलिङ्गानां तत्तल्लिङ्गे यदृच्छया प्रयोगा । यथा—

दाडिमं फलम्, दाडिमी फलम्, दाडिमं फलम् । जलसमीपदेशविशेषस्तदं, वटी वटं वा । विभीतको विभीतको, विभीतकं वा फलम् ।

विशेष्यनिष्ठानां प्रयोगवैचित्र्यम्

विशेष्यनिष्ठशब्दानां वैचित्र्यमिदमीक्ष्यताम् ॥४१॥

ते समानाधिकरणविशेषणसमर्पकाः ।

विशेष्याधीनवचनलिङ्गाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥४२॥

विशेष्यनिष्ठानां प्रयोगेषु बहु वैचित्र्यमस्ति । तदस्माभिः प्रदर्श्यते । तच्च नियतमेव । तथा हि तेषाम्—

(१) सामान्यसमानाधिकरणविशेषणपरत्वे विशेष्यवाचकशब्दबोधिते एव लिङ्गे वद्वोषितवचने एव च प्रयोगो यथा—नीलः पटस्त्यज्यताम्, रवेतां शाटीं परिधेहि, कोमलं वसनमानीयताम् ॥१-४२॥

असमानाधिकरणविशेषणपरास्तु तैः

पुंस्त्वक्त्यबोधतात्पर्यसत्त्वे पुलिङ्गभागिनः ।

स्त्रीव्यक्त्यबोधतात्पर्ये सति स्त्रीलिङ्गयोगिनः ॥४३॥

(२) विशेष्यनिष्ठानां व्यधिकरणविशेषणपरत्वे तु यदि पुरुषबोधे तात्पर्यं तदा पुंस्त्वे

प्रयोगः । यदि च स्त्रीबोधे घात्वय तदा स्त्रीत्वे । यथा—अघमाजाते ऽयं नीचस्वभावः,
अयं ज्येष्ठायाः पुत्रः, अयं तु कनिष्ठापुत्रः ॥४३॥

प्राप्तेषु त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीबलिङ्गा भवन्ति ते ।

पुंलिङ्गास्तु प्रयुज्यन्ते यदि स्युः प्राणिबोधकाः ॥४४॥

(३) यस्य च विरोप्यनिजस्य पुंस्त्वे स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा प्रयोगे कृते न विव-
क्षितार्थहानिः तस्येच्छया त्रिष्वपि लिङ्गेषु प्रयोगः प्राप्तः परन्तु स स्त्रीत्वे एव प्रयो-
क्तव्यः । यथा—सर्वैरिष्टं साध्यते । इदन्तु बोध्यम् ।

“न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमनाप्तव्यं वर्त, एव च कर्मणि ॥”

अत्राद्ये इष्टशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात् इष्टः इष्टा इष्टमिति त्रिविधेऽपि प्रयोगे कृते यद्यपि
विवक्षितार्थहानिर्न भवति, तथापि इष्टः साध्यते इत्येव प्रयोगः । द्वितीयेऽपि बोध्यं बोध्या
बोध्यः इति त्रिविधेऽपि यत् शक्यः, परन्तु बोध्यमिति नपुंसके एव प्रयोक्तव्यः । एवं
तृतीये किञ्चनेति नपुंसक एव प्रयोगो न पुमादौ ।

(४) यदि तु जातादयो लिङ्गत्रयशक्ताः स्त्रीपुरुषोभयपरत्वेन प्रयोक्तुमिष्यन्ते
तदा ते पुंलिङ्गा एव प्रयुज्यन्ते, यथा—“स जातो येन जातेन याति वंशः समुत्ततिम्” ॥४४॥

ते स्त्रीबलिङ्गा घात्वर्थे विशेषणपरा यदि ॥४५॥

(५) यदि विरोप्यनिज्जाः घात्वर्थे समानाधिकरणविरोपणपराः तदा ते स्त्रीब-
लिङ्गा भवन्ति । यथा—स्तोकं, पञ्चति, सोल्लासं प्रवीति ।

अत्रेदं बोध्यम् भावार्थककृदन्तयोगे अभेदेन विरोपणपराः स्त्रीत्वे पुंसि च प्रयोक्तुं
शक्यन्ते । स्तोकं पाकः स्तोकः पाक इति । तथा हि साध्यावस्थापत्रधात्वर्थविरोपण-
परत्वे नपुंसके प्रयोगः सिद्धावस्थापन्नघनाद्यर्थविरोपणपरत्वे पुंसि । एतत्प्रयोगद्वयश्च
नैयायिका अपि स्वीकुर्वन्ति, किन्तु दन्मते केबला घनादयोऽनर्थकाः घनाद्यन्ता अपि
प्रियावाचिनः । तत्र यदा घात्वर्थे विरोपणता तदा नपुंसके प्रयोगः, यदा पुनघनाद्यन्त-
नामार्थे विरोपणता तदा पुंसि प्रयोग इति विरोपः ॥४५॥

विशेष्यवाचकपदमलिङ्गं यदि वर्तते ।

तदा विशेष्यनिम्नानां प्रयोगः क्लीबलिङ्गकः ॥४६॥

(६) यदि च विशेष्यवाचकपदं लिङ्गवाचकं न, यथा अव्ययधात्वादि, तदा समानाधिकरणविशेषणपराणां क्लीबलिङ्गक एव प्रयोगः । यथा—

“न बुध्यते इत्यपि बुद्धिसाध्यम्” ।

कुटिलप्रीयं धीक्षते । मृदु पचति ।

अत्र बुद्धिसाध्यमित्यस्य विशेष्यम् इतीति । तच्चान्ययत्वाच्च लिङ्गवाचि । अतः सविशेषणत्वात् साध्यमिति नपुंसकलिङ्गक एव प्रयोगः । एवं द्वितीयतृतीयवाक्ययोः धातोर्बिशेष्यवाचित्वात् तस्य च लिङ्गवाचकत्वात् समानाधिकरणविशेषणवाचिनः कुटिलप्रीयमृदुपदद्वयस्य प्रयोगः क्लीबे एव । यद्यप्यत्र धात्वर्थविशेषणत्वेनापि नपुंसकता सिद्धा तथापि सामान्यप्रकारान्तरेणापि तद्वोधनं व्युत्पत्त्याघायकमेव ॥४६॥

द्रव्योपसर्जनीभूतगुणस्य च विशेषणे ।

प्रयुक्ताः क्लीबलिङ्गाः स्युर्यथात्यन्तं पदुर्मवान् ॥४७॥

(७) द्रव्योपसर्जनीभूतगुणविशेषणपरत्वेन प्रयुक्ताः अर्थात् पदुत्वमृदुत्वादिगुणविशिष्टबोधकपदुमृदुधादिशब्दबोध्यपदुत्वादेः समानाधिकरणविशेषणपराः नपुंसकलिङ्गा एव भवन्ति । यथा—भवानत्यन्तं पदुः । पटोऽयं नितान्तं कोमलः ।

अत्र अत्यन्तपदार्थः पदुत्वेऽभेदेन विशेषणं, पदुत्वं च तदाश्रयरूपद्रव्ये इति द्रव्यं प्रत्युपसर्जनं (विशेषणं) वर्तते । एवं कोमलत्वमपि स्वाश्रयपटद्रव्यं प्रत्युपसर्जनं तद्विशेषणबोधकात्यन्तशब्दः क्लीबे प्रयुक्तः ।

यस्तुतस्तु व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् पदार्थैकदेशोऽभेदेन विशेषणपरा नपुंसकलिङ्गा एव प्रयोक्तव्या इति व्यवस्था चाख्या सुगमत्वात् ।

नन्वेवं परमः सुन्दरो महान् पण्डित इत्यादयः कथं प्रयोगाः ? अत्र हि परममहदादिपदार्थोऽभेदेन सौन्दर्यपाण्डित्यादिरूपे पदार्थैकदेशे एव विशेषणमिति चेत्—न । पूर्वोक्तनियमस्वीकारेऽप्येतदोपसङ्गात्वात् । तस्मात् परमः सुन्दरो महान् पण्डित इत्यादौ सौन्दर्यपाण्डित्यादिगतेत्कर्षेण तदाश्रयव्यस्तरेषुत्कृष्टतया

सुन्दरपरिहृतादिपदार्थे एव परममहदादिपदार्थाभेदान्वयेन पदार्थकदेशविरो-
धत्वाभावात्त्रोक्तदोषावकाशः । अत एव परमं सुन्दरमानय, महता परिहृते-
नोक्तमित्यादी परमादिपदार्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वाद्युपपत्तिः । न चैवमत्यन्तं पटुरित्या-
दिवापि पदार्थे एवान्वयः शङ्क्यः, पुंलिङ्गत्वापत्तेः, अत्यन्तं पटुना साध्यमेतत्
इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च । तस्मादिह पदार्थकदेशोऽत्यन्तादिपदार्थाभेदान्वय आव-
श्यकः ॥४॥

येषां क्लीबत्वमत्रोक्तं त एवचनानुगाः ॥४८॥

(८) एतत्प्रकरणे येषां शब्दानां नपुंसकत्वं बोधितं ते षष्ठ्यचनानुगा भवन्ति ।
तेभ्यः परमेष्ठनचनमेव प्रयुज्यते इति यावत् । यथा—न मे किञ्चन कर्तव्यमस्ति, त्वां हं
पचन्ति, अत्यन्तं पटवः ॥४८॥

न्याय्यं लिङ्गं परित्यज्य श्रयन्ति क्लीबतां क्वचित् ।

तथा हि धीरैः सामान्ये नपुंसकमितीरितम् ॥४९॥

विशेष्यनिष्ठाः 'या विशेष्येषु हरयन्ते इति न्यायप्राप्तं लिङ्गं परित्यज्य क्वचित्
नपुंसकलिङ्गभाजो भवन्ति । ते प्रदर्शयन्ते—

(९) बहुव्रीहौ क्वचित् पूर्णपदं क्वचिदुत्तरपदं विशेष्यनिप्रत्ययभावविशेषनपुं-
सकलिङ्गमागम् भवति । यथा—

हृदभक्तिः, स्वैकर्मकं आद्रमं, स्त्रीस्वामिकर्मधनम्, घटोनेति प्रतीतिसाक्षिकं । भाषः ।
एवाग्रे हृदा भक्तिर्ममेति विप्रदान् हृदाभक्तिरिति न्यायप्राप्तः प्रयोगः । न चात्र पुंल्लिङ्ग-
अप्रियादिभित्तुत्वात् । तत्र सामान्ये नपुंसकलिङ्गविषयायां टाप्रभावात् हृदभक्ति-
रिति । स्त्रीत्वविषयायान्तु हृदामक्तिरिति ।

द्वितीये स्त्रीकृतकमित्यत्र स्त्रीस्त्रीकर्ममिति प्रयोगः प्राप्तस्तत्र सामान्ये नपुंसकविष-
या कर्तृशब्दात्त्रोप्रत्ययामावात् स्त्रीकृतकमिति । स्त्रीकर्मकमित्यपि भःत्येव ।

तृतीये स्त्रीस्वामिकमित्यत्र स्त्रीस्वामिनीकर्ममिति प्रयोगः प्राप्तस्तत्रापि सामान्ये नपुं-
सकविवक्षया तथा प्रयोगः ।

एवं चतुर्थेऽपि प्रतीतिं साक्षिणीक इति यद्यपि न्याय्यं तथापि सामान्ये नपुंसकमिति
प्रतीतिमान्कमित्यपि भवति ।

(१०) एवं त्वतलादिभावतद्धितप्रकृतेः कचिद्विशेष्यनिग्नस्वभावविरुद्धनपुंसक-
लिङ्गबोधकत्वम् । यथा—शरदः कृतार्थता, वनिताया रतिदुःखशीलता, नियतेर्बल-
वत्त्वम्, स्त्रीणां सुकुमारत्वम् । अत्र तावदौचित्यात् कृतार्थता इत्यादयः प्रयोगाः
प्राप्ताः । तथा हि स्त्रीप्रत्ययतद्धितप्रत्यययोः प्राप्तौ प्रथमं स्त्रीप्रत्यय एव भवतीति
नैयाकरणसिद्धान्तः । तथा च कृतार्थादिशब्दानां शरदादिसमानाधिकरणविशेषणसम-
र्पकत्वेन प्रयोक्तव्यत्वे प्रथमं स्त्रीप्रत्यये सति पञ्चात्तलादिप्रत्ययः स्यात् । एवं च कृता-
र्थता इत्यादिप्रयोगः प्राप्तो न कृतार्थतेत्यादिः । तत्रेतादृशः प्रयोगो नपुंसकत्वविवक्ष-
णाद्भवति ।

“त्वतलोर्गुणवचनस्ये”ति पुंवद्भावेन न तत्सिद्धिः, आकङ्क्षादितिसूत्रस्थभाष्य
परिभाषितगुणवचनत्वाभावात् । तत्र हि समास-कृदन्त-तद्धितान्ताव्यय-सर्वनाम-
जाति-संख्या-भिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं गुणवचनसंज्ञमिति परिभाषितम् ।

वस्तुतस्तु त्वतलोरिति विषयसप्तमी तस्मात्त्वतलोर्विषये पूर्वमेव पुंवद्भावः प्राप्तः
तद्धितान्तपर्युदासान्न भवतीति ।

अत एव ‘नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वभासीत्’ इति माषपद्ये द्वारवतीशब्दस्य तद्धितान्त-
त्वेनोक्तगुणवचनत्वाभावात् न पुंवद्भावः । यद्यपि द्वारवतीशब्दो न तद्धितान्तः
तथापि गुणवचनस्येत्यस्य गुणवचनप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः करणीयः । तथा च द्वार-
वच्छब्दो न गुणवचनः, तद्धितान्तत्वेन पर्युदस्यमानत्वात् । अतो द्वारवतीशब्दस्य गुण-
वचनप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् पुंवत्त्वम् । किञ्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषाबलात्
तद्धितान्तपदेन द्वारवतीशब्दस्यापि ग्रहणात् तस्य गुणवचनसंज्ञायां पर्युदासान्न पुंवत्त्व-
मिति । वस्तुतस्तु त्वतलोरिति विषयसप्तमी अतस्त्वतलोर्विषये पूर्वमेव पुंवद्भावः प्राप्तस्त-
द्धितान्तपर्युदासान्न भवतीति । एतावता प्रघटेन विशेष्यनिग्नानां प्रयोगवैचित्र्यं प्रभूत-
मुक्तम् ।

प्रयोगवैचित्र्ये प्रमाणम्

अथैवंविधवैचित्र्ये किं प्रमाणमिति चेत्—उच्यते । तत्रमुख्यं प्रमाणं तथा तथा
प्रामाणिकप्रयोगदर्शनमेव लिङ्गानां लौकिकत्वात् । अत एव पाणिनिना “लिङ्गमशिष्यं लो-
काश्रयत्वालिङ्गस्य” इत्युक्तम् । प्रामाणिकप्रयोगदर्शनैरेव लिङ्गज्ञानस्य सम्भवेन अनुगत-
रूपेण संक्षिप्य लिङ्गोपदेशस्यासंभवेन च तदुपदेशवैयर्थ्यमिति तदाशयः । लिङ्गबोधक-
शब्दप्रयोगव्यवस्था तु न काचित् शास्त्रकारेण प्रदर्शिता । अभियुज्येस्तु प्रामाणिकप्रयोग-
मूला काचन व्यवस्था प्रतिपादिता । सा चेयमेका—

य विरोधेन दृश्यन्ते इत्यस्य व्याख्या

“या विशेषेषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः ।
प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे” ॥

अस्यार्थः—विरोधे यल्लिङ्गं या च संख्या प्रतीयते तत्समानाधिकरणविरोधेऽपि प्रायेण तदेव लिङ्गं सैव च संख्या प्रत्येया । अर्थात् यल्लिङ्गप्रयुक्तमेव लिङ्गनिमित्तकं शास्त्रीयकार्यं तत्संख्याबोधकमेव वचनमपि तादृशविरोधवाचके कर्तव्यम् । एवं विशेष्यबोधकात् या विभक्तिः प्रथमादिरूपा दृश्यते सैव विभक्तिः तत्समानाधिकरणविरोध-बोधकाद्विधेयेति । यथा नीलो घट आनीयतामित्यत्र विरोधे घटे पुंस्त्वैकत्वे प्रतीयते, ते एव तत्समानाधिकरणविरोधे नीलपदार्थेऽपि प्रत्येये । तथा च तत्र पुंस्त्वनिमित्त-कार्याप्रसक्त्या तत्र प्रयुक्तशास्त्रीयकार्याभावेऽपि एकत्वसंख्यानिबन्धनमेकवचनमेव सद्बोध-कात् । तथा विशेष्यवाचकघटशब्दाद्या प्रथमात्मिका विभक्तिरस्ति सैव नीलरूपविरो-पणवाचकादपीति । एतेन नीलं घटः, नीलौ घटः, नीलेन घटः इत्यादीनामसाधुत्वं बोधितं भवति । तेन चेपां मते समानाधिकरणविरोधविभक्तिरभेदायां सम्भवेऽपि वचनादि-व्यवस्था सिद्धा ।

प्राय इत्युपादानात् स्वतन्त्रलिङ्गानां नियतवचनानां च व्यावृत्तिः । तेन इदं ब्रह्मं पशुः इत्यादी न विशेष्यलिङ्गत्वानियमः । तथा शतं ब्राह्मणाः, मैथिली रामस्य दाराः इत्यादी चकनियमानाक्रान्त्या विभिन्नवचनत्वेऽपि भिन्नलिङ्गत्वेऽपि च न साधुत्वहानिः ।

एवं प्राय इत्यनेन यस्य “भाषितपुष्कं पुंषुद्गालवस्य” इति गलवाचपमते पुंषुद्गालवस्तरापि व्यावृत्तिरिति ‘मृदौ काव्ये’ इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा काव्य-शब्दस्य नित्यनपुंसकतया ‘मृदुनि काव्ये’ इत्येव प्रयोगः स्यात् ।

इदन्तु बोध्यम् । स्वतन्त्रलिङ्गानां लिङ्गाग्रे एव स्वातन्त्र्यात् न्यायाप्रवृत्तिः । संख्यारो विभक्त्यंशे च प्रवृत्तिर्भवत्येव । तेन ‘पशुं पशो वा जलमिभिता मृत्’ इति विभिन्नलिङ्ग-प्रयोगेऽपि न विभिन्नवचनता विभिन्नविभक्तिता वा । एवं नियतवचनलिङ्गानां वचन-लिङ्गचोरेव नैयत्यादुक्तनियमाप्रवृत्तिः । विभक्त्यंशे तु प्रवृत्तिर्भवत्येव । तेन मैथिली राम-स्य दारा इत्यादी विभिन्नलिङ्गसंख्यैकत्वेऽपि न विभिन्नविभक्तिता । अत्र विभक्तिपदेन प्रथमादयः सप्तविभक्तयो बोध्याः, त्रिकं विभक्तिसंज्ञमिति भाव्यात् अन्यथा भाव्यहता सप्त सिन्धव इत्यस्य सप्त विभक्तय इति व्याख्याकरणाच्च ।

‘इतोद्गमलवसन्देहाः प्रयोजनमिनिभाष्यप्रयोगस्तु प्रयोजनवन्मैत्रेयमभ्युपगम्य

तद्गतैकत्वपरतयोपपादनीयः । प्रयोजनगतबहुत्वपरत्वे तु बहुवचनमेव । तथा च भाष्य-
प्रयोगः । 'इमानि च भूयः शब्दानुरासनस्य प्रयोजनानि' इति ।

प्रयोजनत्वगतैकत्वपरत्वे कुतो नोक्तन्यायप्रवृत्तिः? उच्यते । प्राय इत्यनेन एकत्वान्व-
यित्वेन तात्पर्यविषयत्वार्यतावच्छेदकबोधकस्यापि व्यावृत्तेः । अत्र एव 'इति हेतु-
दुर्लभे' इति कारिकाया 'इति त्रयः समुदिता हेतुः' इति काव्यप्रकाशव्याख्याप्रत्य-
संगच्छते । अत्र हि हेतुपदं कार्योत्पत्तिप्रयोजतावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नपरं
वाद्देशसमुदायत्वान्वितमेकत्वं निवर्तितमिति नोक्तन्यायविषयतेति त्रयो हेतुरिति
विभिन्नवचनतोपपत्तिः । एवं च 'या विशेष्येषु हरयन्त' इति कारिकायाः अर्थत्रयं विभ-
जनीयम् । तथा हि—(१) यन् अनियतलिङ्गं स्वतन्त्रलिङ्गभिन्नं यल्लिङ्गावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकं तस्य तल्लिङ्गावच्छिन्नप्रकारताप्रयो-
जकत्वम् इत्येकोऽर्थः । तेन पुरुरबोमाद्रवसौ विरवेदेया इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ।
स्वतन्त्रलिङ्गभिन्नमित्युक्त्या च इदं यस्तु अर्गला इत्यादिप्रयोगा निरावाधाः ।

(२) द्वितीयश्चायमर्थः—यत् अनियतवचनमेकत्वान्वयित्वेन तात्पर्यविषयत्वार्यता-
वच्छेदकबोधकं यत्संख्यावत्त्वेन प्रतीयनानार्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयो-
जकं तस्य तत्संख्यावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वमेव । तेन षटो द्रव्यमित्यादौ लिङ्गारो
नियमस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि वचनारो प्रवृत्त्या समानवचनत्वमेव ।

(३) तृतीयश्चायमर्थः—समानाधिकरणविशेष्यराचकं विशेष्यवाचकविभक्तिसमा-
नविभक्तिरूपमेवेति । अत्र नियतलिङ्गभिन्नत्वेन वा नियतवचनभिन्नत्वेन वा संकोचामा-
वात् पूर्वोक्तनियमविषयेऽप्येतन्नियमप्रवृत्त्या मैथिली दाराः, शतं कलसा, इत्यादौ
समानविभक्तिता भवत्येव । अत्रावरिष्टविचारोऽप्येव वचनविचारे द्रष्टव्यः ।

सामान्ये नपुंसकम्

अपरा चैवं लिङ्गव्यवस्था वैयाकरणैरुच्यते सामान्ये नपुंसकमिति । तथा च भट्टो-
जिदीदितः लिङ्गान्तकौमुद्या 'स्त्रिणाः पुंवादिति सूत्रव्याख्यावसरे प्राह—सामान्ये नपुंसकं
दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिरिति ।

तत्र लघुशब्देन्दुशेखरे नान्येनमहः 'अदाढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेन लिङ्गविरोधविज्ञा-
नेति' भावः । तद्विवक्षायां दृढभक्तिरितिसिद्ध्यर्थं प्रियादिषु तत्पाठ इति व्याख्यन् ।

अत्र लिङ्गविरोधविवक्षा नेत्युक्त्या लिङ्गसामान्यविवक्षेति लभ्यते । अन्यथा लिङ्ग-
विवक्षा नेति वदेत् । लिङ्गविरोधविवक्षा च स्त्रीत्वत्वादिविरोधधर्मपुरस्कारेण विवक्षा ।
लिङ्गसामान्यविवक्षा तु लिङ्गत्वेन बोधनेच्छेति स्पष्टमेव । न चैवं लिङ्गविरोधादि

वक्ष्या नपुंसकत्वे घटमस्तीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, सामान्ये नपुंसकताया विशेष-
निर्ग्रविपयत्वान् प्रामाणिकप्रयोगविपयत्वाच्च । अत एव सामान्ये नपुंसकत्वविवक्षया
नीलं घट इत्यादयो न प्रयोगाः, शिष्टान्यवहारैश्वदर्शान् । एवञ्च दृढमस्तिरिति ज्येष्ठे,
सा मुनोच रविदुन्द्यसौलताम्, निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्यता, इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगा-
नुसारेण सामान्ये नपुंसकता ।

अत्रेदं दृष्टव्यम् । विशेष्यनिर्ज्ञानां पुंस्त्वत्वादिविशेषरूपेण लिङ्गत्वरूपसामान्यधर्मेण च
लिङ्गबोधकत्वम् । तत्र पुंस्त्वनिमित्तकं कार्यपुंस्त्वत्वरूपेण लिङ्गबोधे भवति, एवं स्त्रीत्व-
निग्रन्थनं स्त्रीत्वत्वरूपविशेषधर्मेण बोधे । नपुंसकत्वनिमित्तकं तु नपुंसकत्वत्वरूपवि-
शेषधर्मेण लिङ्गत्वरूपसामान्यधर्मेण वा नपुंसकत्वबोधे सति जायते । एतदेव सामान्ये
नपुंसकमित्यनेनोच्यते । तथा च धनं वनमित्यादी नपुंसकत्वस्य नपुंसकत्वत्वरूपवि-
शेषधर्मेण बोधादभादिकं प्रवर्तते, दृढमस्तिरित्यादी तु लिङ्गत्वरूपसामान्यधर्मेण बोधात् ।
स्त्रीत्वत्वरूपविशेषधर्मेण लिङ्गस्य बोधाभावाच्च स्त्रीत्वनिमित्तकं दावादि कार्यम् । तस्या-
पत्यमित्यत्र नपुंसकत्वमविषयित्वमित्यस्य तु अग्रप्रत्ययवाच्यत्वेनाविषयित्वमित्यर्थः ।
तथा च नपुंसकत्वत्वेन बोधस्यातृत्वत्वेन न नपुंसकत्वप्रयुक्तमादेशानुपपत्तिः । तत्र
जातः, तत्र भयः, इत्यादावविषयता लिङ्गस्य बोध एव नेति मामादेशापत्तिरिति ।

अनुकरणलिङ्गविचारः

अनुकरणमनुकार्यलिङ्गमागमवति । तेन गौर्यां गकारः पीताम्बरायां पदद्वयस्य
षट्श्रींश्च इत्यादी गौरीपीताम्बराप्रभृतिराब्दाः स्त्रीलिङ्गा अनुकरणं प्रकृतिवदिति
न्यायात् । अत एव तत्र दृष्टान्तप्रयुक्तमपि कार्यम् ।

यन्पुनि षट्श्रींश्चाविति तु सौत्रं नपुंसकत्वम्, सामान्ये नपुंसकताया विशेष्यनिर्ग्र-
विपयत्वान् ।

यत् त्रिद्वन्द्वीद्वन्द्वमनुक्तम् स्त्रीरतिर्देशान् शुद्धस्वरूपापेक्षयेति, तस्य यदि शब्द-
स्वरूपे इत्यध्याहारे तात्पर्यं तदापि वन्दुराब्दस्य विशेष्यनिर्ग्रन्थत्वामात्रान्नपुंसकनिर्देशानु-
पपत्तिरेव । यदि वा यन्दुराब्दस्य वन्दुराब्दस्वरूपे लक्ष्मिन्वारायः, तदापि पुंस्त्वमेव स्यान्न
नपुंसकत्वं, न हि लक्ष्मिणां लिङ्गव्यन्धः, नदीरत्नं गङ्गेत्यादी रत्नादिपदस्य रत्नसदृशा-
दिलक्ष्म्य लिङ्गव्यन्धत्वादर्शान् । शुभादिशब्दान् शुभिनामपि चावद्या एव न लक्ष्म्या-
‘शुभे शुभादयः पुंनि शुभिर्निदान् तद्वर्तात्युक्तवान् । न च कोरे लक्ष्मिर्ज्या बोध्यते, अपितु
शब्द एव । रत्नान् शुद्धस्वरूपापेक्षयेति चिन्त्यमेतत् । एवमन्तिष्ठे शुभमदमदी इत्युक्ति-

रपि चिन्त्या । यदि हि तौ शब्दौ न लिङ्गबोधकौ तर्हि तदनुकरणे शुष्मदम्बदी इत्यत्र कुतो नपुंसकता ? यदि च लिङ्गबोधकौ तदा अलिङ्गे इति कथनमसंगतमिति ॥४६॥

तच्छब्दलिङ्गवचनविचारः

अथ बुद्धिविषयवाचितच्छब्दस्य लौकिकलिङ्गवाचकत्वासम्भवः, गृहे घटोऽस्ति समानयेत्यतो बाधानापत्तेः । एवञ्च 'वामानयः' इत्यादिदुष्टा' मिति शुम्भोक्तवाक्यात् स्त्रिया एव कथं बाधः ? अप्रत्ययसमभिव्याहृतवत्पदान् स्त्रिया एव बोध इति तु वक्तुमशक्यम् । 'शरदागता सा रमणीया, व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेये'त्यादी व्यभिचारादिति चेत्-अत्रोच्यते—

तच्छब्दो यत्पदार्थस्य परामर्शनहेतवे ।

प्रयुज्यते स तल्लिङ्गतत्संख्याबोधको भवेत् ॥५०॥

तच्छब्दो हि न स्वतन्त्रलिङ्गसंख्यको नापि विशेष्यनिष्पन्नः, अपि तु बुद्धिस्थयत्पदार्थपरामर्शाय प्रयुज्यते तत्पदाधीनलिङ्गतदधीनवचनञ्च । एवञ्च 'काप्यास्ते स्त्री महा-राज भासयन्ती हिमाचलम्' इति घण्टमुण्डोक्तवाक्यघटस्त्रीपदार्थपरामर्शहेतवे प्रयुक्तमिति शब्दः स्त्रियमेव बोधयतीति युक्तमेतत् । स च स्त्रीपदाधीनलिङ्गसंख्यकत्वात् स्त्रीप्रत्ययमेकवचनं च भजति ।

या गृहेऽस्ति वामानयेत्यत्र पुरुष इत्यादेरध्याहारयोगात् स्त्रिया एव बोधः । व्य-क्त्यादिपदाध्यारे तु कदाचित्पुंमेऽपि बोधः संभवत्येव ।

प्रसिद्धवाचितच्छब्दस्तु विशेष्यनिष्पन्न एव । तस्मै कृप्याय नमः, वामाद्यां प्रथमा-मीत्यादौ तथा दर्शनात् ॥५०॥

अथ 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलम्ये'त्यत्र तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गता कथम् ? नपुंसक-रौत्यशब्दार्थपरामर्शकतया नपुंसकलिङ्गकत्वस्यैवोक्तरीत्यौचित्यात् । अत्रोच्यते—

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यामेदबोधवत्पदम् ।

तत्तल्लिङ्गमुपादत्ते पथविणेत निर्णयः ॥५१॥

तच्छब्दो यत्किञ्चित्छब्दबोधितमुद्देश्यमर्थ परामर्शान् यद्यमेदसम्बन्धावच्छिन्न-विधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकस्तदा कदाचिदुद्देश्यगतं लिङ्गं बोधयति कदाचिद्विधेय-गतम्, शब्दस्वभाववैचित्र्यात् । यथा 'शैत्यं हि'त्यत्र तच्छब्दः शैत्यशब्दबोधितशैत्यरूप-

सुरेयं परामृशन् प्रकृतिपदार्थनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतानिरूपितासुरेयतां प्रयोजयतीति तस्य विधेयभूतप्रकृतिपदायगतस्त्रीत्वबोधकतया स्त्रीप्रत्ययान्तता ।

तत्रैव यदि सेतिपदमपनोय तत् इत्युच्यते तदा तस्योद्देश्यभूतस्त्रीत्वपदार्थगतस्त्रीत्वबोधकत्वं स्यादित्यैच्छिको द्विविधोऽपि प्रयोगः साधुः । एवं तत्र यो विप्रो दृष्टः तन् देवदत्तस्यापत्यम् स देवदत्तस्यापत्यमिति वा । अत्र यच्छब्दाप्रयोगेऽपि तथैव ।

एषा च लिङ्गव्यवस्था त्यदाद्यन्तर्गतानाम् इदम् एतद् अदस् शब्दानामपि बोध्या उक्तं च एतस्यामाप्ये कैरटेन “उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोरैक्यमापादयत् सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाभवती”ति । अस्यार्थः । उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोः उद्देश्यविधेययोः ऐक्यमापादयत् अभेदं बोधयत् सर्वनाम तत्संज्ञकतदेतदादिराब्दः पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाक् कदाचिदुद्देश्यगतस्य कदाचिद्विधेयगतस्य लिङ्गस्य बोधकं भवतीति ॥५१॥

शक्यशब्दे लिङ्गवचनविचारः

द्विविधः शक्यशब्दोऽस्ति विशेष्यार्थानलिङ्गः ।

नित्यङ्गीयत्वलिङ्गश्च नित्यैकवचनान्तकः ॥५२॥

अन्त्यः प्रायेण तु जन्तुक्रियाकमेणि दृश्यते ।

प्रथमान्तविशेष्यस्य विशेषणसमर्पकः ॥५३॥

यथा गृहशब्दो द्विविधः । पुलिङ्गत्वे सति नित्यं बहुवचनान्तः प्रथमः । ‘गृहाः इति च भून्त्येव’ इत्यमरोक्तः, द्वितीयस्तु अपुंसकलिङ्गत्वे सत्यनियतवचनः ‘गृहं गैहोद्भवसित’मिति तेनैवोक्तः । यथा वा ‘स्त्रियां सुमनसः पुष्पमि’त्यमरः, ‘सुमनाः पुष्पमालत्यो’रिति मेदिनी । उभाभ्यां सुमनसशब्दो द्विविधो लभ्यते नित्यबहुवचनान्तोऽनियतवचनश्च ।

यथा शक्यशब्दोऽपि द्विविधः । नित्यप्रथमैकवचनान्तत्वे सति नित्यनपुंसकलिङ्गः प्रथमः । द्वितीयस्तु कृत्यप्रभृतिशब्दवन् त्रिलिङ्गत्वे सति विशेष्यनिजः । तत्र विशेष्यस्य पुंसत्वे स्त्रीत्वेऽपि वा द्विवहुलत्वेऽपि वा शक्यमिति समानाधिकरणविशेषणपदं सर्वत्र साधु । नित्यनपुंसकत्वेन नित्यैकवचनान्तत्वेन च लिङ्गसंख्याव्यत्ययाभावात् । यथा ग्रामो गन्तुं शक्यम्, भोजनेन क्षुत् प्रतिहन्तुं शक्यम्, वातरोगात् बाह् उद्व्यापयितुं शक्यम्, घाताः सेवितुं शक्यम् । एषु सर्वत्र अनियतवचनस्य त्रिलिङ्गस्य लिङ्गवचनव्यत्ययेन योजना कर्तुं शक्यते । यथा ग्रामो गन्तुं शक्यः, भोजनेन क्षुत् प्रतिहन्तुं शक्यः, बाह् उद्व्यापयितुं शक्यः, घाताः सेवितुं शक्या इति ।

तत्र शक्यशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वे प्रमाणन्तु 'शक्यं चानेन श्रमांसादिभिरपि ह्युत् प्रतिहन्तु'मिति पस्पशायां महामाष्यप्रयोगः । विशेष्यनिघ्नस्यैव शक्यशब्दस्य सत्त्वे तु छुच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् शक्या चानेनेति वदेत् । गोकुलनाथेनाप्युक्तमाष्यप्रयोगप्रा-
माण्यात् तथाविधप्रयोगाणां साधुत्वं पदवाक्यरत्नाकरे प्रतिपादितम् ।

यत्तु ह्युत्प्रतिहन्तुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगस्य सामान्ये नपुंसकत्वेनापि सिद्धया तस्य नित्यनपुंसकत्वाभ्युपगमो व्यर्थ इति तत् न । सामान्ये नपुंसकताया दृष्टिघटक-
मात्रशब्दविषयत्वात् दृष्टिष्वेव प्रामाणिकतथाविधप्रयोगदर्शनात् । किञ्च सामान्ये नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वमात्रमुपपादयितुं शक्यं न तु नित्यनपुंसकत्वे सति नित्यैक-
वचनान्तत्वम् । तस्यास्वीकारे तु 'शक्यमञ्जलिना पातुं वाताः कुसुमगन्धिन' इति रामायणप्रयोगो नोपपद्येत । तस्मात् नित्यैकवचनान्तनपुंसकशक्यशब्दाङ्गीकार
आवश्यकः ॥५२-५३॥

इति लिङ्गवचनविचारे लिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ वचननिरूपणम्

वचनशब्दार्थः

प्रोच्यते वचनं संख्या तथैकवचनादिकम्

विचार्यते तदुभयं कुत्र कीदृग् भवेदिति ॥५४॥

यद्यपि वचनशब्द उक्तिपर्यायः प्रसिद्धः “व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वच”
इत्यमरकोपात् तथापीद लिङ्गवचनविचारे संख्याबोधकः पाणिनिसंकेतितैकवचनादि-
बोधकश्च तन्त्रेणाभिमतः ।

अस्ति च संख्यापर्यायोऽपि वचनशब्दः “लुपि युक्तवद्वषट्कवचने”, “प्रातिपदिकार्थ-
लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” इति पाणिनीयसूत्रयोः संख्यावाचकस्य वचनशब्दस्य
दर्शनात् । तथैकवचनद्विवचनबहुवचनानां सामान्येन वाचकोऽपि सः “धियासमभि-
व्याहारे लोट्” इति सूत्रे सिद्धान्तकीमुया पुरुषवचनसंज्ञे तु नेहातिदिरयेते इत्येकवचना-
दिवाचकवचनशब्दस्योपादानात् । व्युत्पत्तिरादेऽपि “यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभ-
क्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं सत्र विशेष्यविशेषणवाचकपद-
योः समानवचनत्वम्” इत्येकवचनादिवाचकस्य वचनशब्दस्योपादानाथ । 'नामैरुदेशो
नामप्रद्वेगेन गृह्यते' इति न्यायात् भामादिशब्दे सत्यभामादिवोधकत्ववत् वचनशब्दे
एकवचनादिवोधकत्वसंभवाच्च ।

तदुभयमपि वचननिदासीं विचार्यते येन क कृतमत् अचनं सायु, का वा संख्या
येत्येति बालानां निर्णयः स्यात् ।

विमक्त्य एकवद्विवचनानां वेषिकाः

संख्या चैस्त्वाद्विपराधान्ता । तथा त्रिवादिब्यापकं बहुत्वमपि संख्या, प्राणिनिना
युग्यजन्यान्वयसंन्यासत्रकत्वेन बोधनात् । तामां मध्ये केवलनेकत्वद्वित्वबहुत्वसं-
ख्याना द्योतिका वाचिका वा एकवचनद्विवचनबहुवचनरूपा विमक्त्यः सुपत्तिश्च
भरन्ति ।

“द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्विवादीनां विमक्तरः” इति हरिगोष्ठत्वान् । तत्र वैया-
करणानां मते द्योतिकाः । नैयायिकानां मते तु वाचिका इति विवेकः । तत्र शान्दिक-
मते एतत्त्वादिसंज्ञाऽपि विमक्तिप्रवृत्तेरप्यर्थः । सा चैकवचनादिसमभिध्याद्वारात् घटः
घटौ गच्छति गच्छत इत्यादी प्रतीयते । तथा च तदर्थतात्पर्यमाहकृत्यमेव तदर्थ-
शान्तकथा । तार्किकमते तु मन्व्या विमक्तेरेवार्थो न प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । तथा च
प्राणिनिराह “बहुषु बहुवचनम्”, “द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने” इति । स्वीजसित्पादौ
निपुनमिन्यादौ च एकवचनादिक्रमेण अभिधानम् । अत्र त्वरोद्धरणमेव बहुवचनद्विव-
चनैकवचनानां विधानमिति । आभ्यां च भूराभ्यां बहुत्वद्वित्वैकत्वेपु विवक्षितेषु बहु-
वचनद्विवचनैकवचनानां भाषुर्न लभ्यते ।

बहुत्वादावेव बहुवचनादि

अपि च “बहुषु बहुवचनम्”, “द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने” इति सूत्रद्वयं नियमार्थम् ।
बहुत्वादौ विवक्षिते एव बहुवचनादि साध्विति । अत्र एकेकद्विकर्तृके पाठे एते वच-
न्तीति न प्रयोगः । न वैकबहुलकर्तृके इमी पचत इति ।

नियमार्थता कयमिति चेन् ? इत्यम् । वैयाकरणाः स्वार्थद्वयनिर्ज्ञसंख्याकारकाणां
नानार्थत्वं, क्रियात्वक्रियाकालसंख्याकारकाणां धान्वर्थत्वं मन्यन्ते । तथा च स्वादीनां
निरादीनाञ्च बहुत्वादिकर्मत्वाग्न्युपकारेण विधानाभावेऽपि स्वीजमित्पादिना विप-
रसित्पादिना च शास्त्रेण सामान्यतो विधानेनैव “अनिर्दिष्टायाः प्रत्ययाः स्वार्थे भव-
न्तीति न्यासाद्बहुत्वादी कर्मत्वादी च निदृष्टा बहुषु बहुवचनमित्यादे कर्मणि द्वितीये-
त्यादेः वा कर्मणि चेत्यादेशं नियमत्वम् । इत्थं नियमार्थता माश्रयकमेव निद्वान्तिता ।

एकत्वावेप्येति द्विवचनवचनम्

नन्वेवं यदि बहुष्वित्पादिशास्त्रद्वयेन बहुत्वादौ विवक्षिते एव बहुवचनादयो ज्ञायन्ते

तदाऽव्ययेभ्यः कथं सुबुत्पत्तिः ? तदर्थस्यासत्त्वरूपतया सख्यान्वयायोग्यत्वेन सत्य-
विवक्षाया असम्भवात् । न चाव्ययेभ्यः सुप श्रवणाभावेन सुपोऽनुत्पत्तावपि का क्षति-
रिति वाच्यम्, “अव्ययादाप्सुप” इति सूत्रासंगते । किञ्च तत् सुप्रभावे सुप्रन्तत्वा
भावेन पदत्वाभावात्, ‘उच्चैस्तेऽध्ययन शनैर्मे’ इत्यादौ पदात्परत्वाभावेन तेमयाद्या
देशाभावप्रसङ्ग इति चेत्—अत्रोच्यते

श्रीसर्गिकैवचनसाधनम्

एकवचनमित्युत्सर्गं कर्तव्यम् । तस्य च द्विवचनयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके
अधिष्यत् इत्याश्रित्य द्वयेर्योरित्येकप्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानाद्यथोत्तर मुनीना
प्रामाण्यादौत्सर्गिकस्यैकवचनस्य सख्यानिमित्तत्वाभावेन एकत्वबोधाभावेऽपि
प्रवृत्त्या अव्ययेभ्यः पचतिरूपादिभ्यश्चैकवचनं जायते । तच्चाव्ययेभ्यो न कैवल्य प्रथ-
माया एव अपि तु अव्ययादाप्सुप इतिप्रत्याहारप्रहणसामर्थ्यात्सकलधिभङ्गतीनाम् ।
तेन “नान्ययीभावादि”ति सूत्रे पञ्चम्या इति चरितार्थम् । उपकण्ठम् उपन्यदेन वा
इत्यादियैकल्पिकरूपाणि च सिद्धयन्ति एतीयासप्तम्योर्गुलमित्युक्तत्वात् । प्रशस्तं
पचति पचतिरूपं देवदत्तं, प्रशस्तं पचतं पचतो रूपं देवदत्तमवन्तौ इत्यादौ तु प्रथ-
माया एवैकवचनम् । रूपत्रादिप्रत्ययान्तात्तृतीयादेः प्रयोगादर्शनैरनानभिधानात् योगवि-
भागादिप्रसिद्धिर्नैकवचनमिति न्यायाच्च । एकप्रहणाकरणे हि एकवचनमिति
योगविभागस्यानर्थक्यम् ।

नन्वेव बहुषु बहुवचनमित्यादेर्नियमत्वेऽपि स्वादितिवादिविधायकसामान्यशास्त्रा-
भ्यां द्वित्ये बहुवचनं, बहुत्वे द्विवचनं च मा भूत् एतदर्थं बहुत्वद्वित्वयोरेव बहुवचन-
द्विवचने भवत इति नियमाश्रयणे द्वित्वादायेकवचनापत्तिः । एतदर्थं यदि बहुत्वद्वित्व-
योर्बहुवचनद्विवचने एवेति नियम आश्रीयते तदैकस्मिन्बहुवचनद्विवचनयोरापत्तिः ।
तस्मादेकप्रहणमात्रस्यैकम् । तत्सत्त्वे एकत्वे एवैकवचनमिति नियमस्यापि सिद्धिर्भा-
नोत्तदोपावन्नाशः ।

एवमेव हि “शेषे प्रथम” इति सूत्रे शेषप्रहणमप्याश्रयः भवति । तथा हि तदभावे
यदि श्रूयमाणेऽप्याह्वयमाणे वा युष्मदि सत्येव मध्यम इति तथामूलेऽस्मदि सत्येवोत्तम
इति च नियमः स्वीक्रियते तदा शेषे प्रथम इति सामान्यशास्त्रेण तयोः सतोः प्रथमपु-
षोऽपि स्यात् । यदि च तयोः सतोर्मध्यमोत्तमावेवेति नियमोऽङ्गीक्रियते तदा शेषेऽपि
मध्यमोत्तमौ स्याताम् । तस्मात् शेषप्रहणं क्रियते । तथा च शेषे प्रथमपुरुष एवेति नियमाच्च

तयोः प्रथमपुरुषापत्तिः । एवञ्च तत्र शेषग्रहणवत् अत्रैकग्रहणस्याप्यावश्यकतया वक्ष्यत्याख्यानपरं भाष्यनेकैरुपपन्नं तु सद्धान्बुद्धिरिति चेत्—न ।

एकत्वाविषयायामप्येकवचनसद्वचनमनग्रहणप्रत्याख्यानस्यावश्यकत्वात् । उक्ता पत्तिमु, न बहुषु, बहुवचनम्, द्वयादिवचनामत्युभयग्रामयनिसमाश्रयणादिति भाष्या-
शयात् । तथा हि बहुत्वादित्यारव बहुवचनाद्वचन इति निरमात् एस्त्व, न बहुवचन-
द्विवचनयारापत्तिः । तथा बहुत्वादित्यारव बहुवचनाद्वचन एवति निरमात् बहुत्वद्वत्य-
योरेकवचनापत्तिरपि नेति प्रत्याख्यायने एकग्रहणम् । एव हि एकत्वन्याविषयशेषेक-
वचनमुपपद्यते ।

यद्यप्येतद्रत्या द्विविधनियमाश्रणेन शेषग्राममपि प्रत्याख्यतु शस्यते तथा-
प्यावृत्तिम तरेण द्विविधनियमाममवान् शुभ्रदृष्टये इत्यादिस्मृद्व्याख्यायनेना शेष-
ग्रहणकरणे एव लाभ्यम् । ग्रहणे तु एस्त्वामारेण्येकवचनमिद्वये एकग्रहणापाकरण-
वश्यकतावृत्तिप्रदुक्तं गौरव्य सम्मिति भाष्यागमः ।

अत्र घटाज्जात्यैकवचनपपन्नम्

अथैकमेकत्रैकवचनमित्यर्थोभावे एकवचने एस्त्वनिरूपितशक्तिप्रदकामागान्
अत्र घटाज्जात्यान्ति एकवचनावः कथमिति चेत्—लाकत इति गृह्यते । लाक हि अत्र
घटाऽस्ति न तु घटी इत्यादिव्यवहारान् एकवचन एस्त्वनाचकृतं गृह्यत । न हि व्या-
करणत एव व्याकरणपदिग्रान् शक्तिग्रह इत्यस्ति निरमः । तृनाद सव्यागः दारला-
जादेश्च बहुवचन्यत एव शक्तिग्रहान् ।

तथा चानिर्जपं लोकाव्यवहारान् एस्त्वानवन् गृहीतवृत्तशक्तित्वेन यन्नेस्त्व-
बोधने यक्तुमात्यं तथा तद्वावा भवति । यत्नत्वनमगान् समये वा वाचन प्रयातन
निष्ठावृत्त न निरवन्ते तद्वैकवचनमत्तरेऽपि नैकवचनम् । यथा भूतान्ते घटास्ति,
आकाशा न हन्तेव्य । द्विवचनमद्विवचनगान् निरनितद्वित्वमद्वित्वमारेवानुशिष्यात्मा-
धुत्वेन तद्विरहण प्रयाग एव नेति घटी स्त इत्यादिना नियमेन द्वित्वादिवच इति ॥१८॥

अस्मिन्मिद्वैकवचन सत्येव गमके इति नान्यनद्वयम्

औत्तर्गिर्वैकवचन सत्येव गमके भवेत् ।

यथाव्ययात्तदुत्पत्तौ लुग्विनिर्गमकः स्थितः ।

इति नागेशमतेन निदान्तःशेखरे कृतः ॥१९॥

औत्सर्गिकैकवचनविषये नागेशमह आह—एकग्रहणप्रत्याख्यानोऽप्येकवचनमिति महासंज्ञाकरणात् प्रायेणैकत्वे एवैकवचनं जायते । एकग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्याच्च यत्र किञ्चिद्गमकं तत्रैकत्वाविवक्षायां तदुत्पत्तिः । यथाव्ययादुत्पत्तौ अव्ययादाप्सुप इति गमकम् । एवं पचतिरूपं चैत्रः, पचतो रूपं चैत्रमैत्रौ, पचन्ति रूपं चैत्रमैत्रजैत्राः इत्यादौ (प्रशस्तं पचतीत्याद्यर्थके) “प्रशंसायां रूपप्” इतिसूत्रविहितरूपप्रत्ययान्ता-वेकवचनोत्पत्तौ तत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोग एव गमकः । गमकभावे तु नैवौत्सर्गिकमेकवचनमिति । भूतले घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादिप्रयोगास्तु घटत्वपटत्वादिजातिगतैकत्वपरतयोपपादनीया इति तदारायः ॥५५॥

औत्सर्गिकमेकवचनं सार्वत्रिकमिति दीक्षितादिमतम्

औत्सर्गिकैकवचनं सर्वत्र स्वेच्छया भवेत् ।

एकेत्यपाकृतं यस्मादित्याहुर्दीक्षितादयः ॥५६॥

प्राचीनैर्महोजिरीक्षितादिभिस्तु औत्सर्गिकैकवचनस्य सार्वत्रिकत्वमङ्गीकृतम् । एतदनुसारेण भूतले घटोऽस्तीत्यादावेकत्वबोधने तात्पर्याभावादौत्सर्गिकमेकवचनमिति शक्तं शक्यते । अत्रेदं प्रतिभाति—प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामित्यस्ति व्युत्पत्तिः । तत्रार्थशब्देन मुख्य एवार्थः परिगृह्यते । अन्यथा सति तात्पर्ये दण्डीत्यादौ दण्डादावेकत्वान्वयापत्तेः । तस्मात् प्रकृतिमुख्यार्थ एव प्रत्ययार्थान्वयो न तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदके । एवञ्च घट इत्यादौ जातिगतैकत्वपरत्वमेकवचनस्य न युक्तम् । अतस्तत्रैकत्वमविबक्षितमित्येष सम्यक् । एकवचनं त्वेकत्वबोधाभावेऽपि भवत्येव, एकग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । एकवचनमित्यन्वर्थसंज्ञाप्रलात्तु नैकत्वे एकवचनम् भाष्यानुक्तेः बहुवचनमित्यादौ बहुवचनित्यादेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् एकग्रहणप्रत्याख्यानयत्नस्य वैयर्थ्यापात्ताच्चेति ॥५६॥

मैयिञ्जी दारा इत्यादिबहुवचनोपपादकम्

नन्वेकमेकत्वाविवक्षायामेकवचनस्य साधुत्वेऽपि बहुत्वाविवक्षायां बहुवचनस्य न साधुत्वम्, बहुत्वे एव बहुवचनमिति नियमस्योक्तत्वात् । एवञ्च—

“नमयति घनुरेशं यस्तदारोपणेन

त्रिभुवनजयलक्ष्मीमैथिली तस्य दाराः ॥”

इति जनकप्रतिज्ञावाक्ये दारशब्दात् कथं बहुवचनम् ? एकव्यक्तौ बहुत्वाभावेन

तद्विवक्षाया अममवादिति चेत्—अत्रोच्यते—

दाराः पुंनि च भूम्येवेत्यादिकोपानुसारतः ।

आधित्यारोपितां दारप्रभृतौ बहुतां बहोः ।

वचनं साधु भवति दारप्रभृतिराद्यतः ॥५७॥

‘दाराः पुंनि च भूम्येवे’त्यादिकोपस्य बहुत्ववाचकत्वबोधनद्वारा दारादिराद्यस्य नित्यबहुवचनान्तत्वे एव तात्पर्यात् मैयिस्त्री दारा इत्याद्यवयवगतबहुत्वस्यारोपाद्बहुवचनमुपपद्यते । तथा चोक्तं तदशिष्यमिति सूत्रभाष्यप्रदीपे कैयटेन “सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावात्” केनचिच्छब्देन प्रत्याख्यानं वस्तु कल्पचिक्षिप्तस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतपुंलिङ्गवचनना मिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चारोप्यते इति संख्यायोगोऽपि सिद्ध इति ।

आरोपे आरोपितस्यापि बहुत्वाद्देः बहुवचनादिनिमित्तत्वे वा मानन्तु तथा तथा प्रामाणिकप्रयोगाः कोपरूपानुरामनञ्च । तेन बहुत्वारोपाक्षरलाजादिभ्य एव बहुवचनं न तु षट्पदादिभ्योऽपीति नातिप्रसङ्गः ।

अपि च शास्त्रविकेऽनादिकालप्रवृत्तारोपविषये वा बहुत्वे बहुवचनं तयामूते द्वित्वे द्विवचनमिति भगवतः पाणिनेस्तात्पर्यात् मैयिस्त्री दारा इत्यादौ बहुवचनं सिद्धयति । ‘दाराः पुंनि च भूम्येवे’त्यादिकोपाणां दारादिपदार्थे बहुत्वारोपस्थानादिकालप्रवृत्तत्वज्ञापने तात्पर्यात् ।

अथ तादृशारोपविषयमपि बहुत्वादिकमाश्रित्य बहुष्वित्यादिरास्त्रप्रवृत्तौ पाणिनेः आत्यर्थं कथमवगम्यत इति जिज्ञासा चेत्—उच्यते । “लुप्तविरोधे” इति त्यक्तसूत्रप्रत्याख्यानपरं “लुप् योगप्रत्याख्यानात्” इति पाणिनेः सूत्रमेव तथा तात्पर्यमभिव्यनक्ति । तथा हि लुप्प्राक्प्रत्याख्याने “लुपि युक्तवद्वयस्त्रिवचने” इति सूत्रस्याप्युपेक्षयाप्रसिद्धया प्रत्याख्येयतयाङ्गवद्भक्तलिङ्गादीनां बहुवचनान्तानामुपपत्त्ये आरोपितमपि बहुत्वाद्याश्रित्य बहुष्वित्यादिरास्त्रप्रवृत्तौ तथा गोदादीनां नित्यद्विवचनान्तानां मिद्वये आरोपितमपि द्वित्वमाश्रित्य द्वयोर्द्विवचनमिति शास्त्रप्रवृत्तौ च पाणिनेस्तात्पर्यमवयवकल्पनीयमितरयारम्भप्रत्याख्यानपङ्क्तयोः फलमेवेन प्रत्याख्यानमंगतेः । लुपि युक्तवदिति सूत्रसङ्गमादे लुप्तन्तेष्वेव लिङ्गवचनयोः मिद्धिः तत्प्रत्याख्याने तु दारलाजादिष्वसीति पाणिनेरभिप्रायः ॥५८॥

वैयायिकमते मैथिली दारा इत्यादी बहुवचनोपपादनम्

आहुनैयायिका दारा भूमीत्याद्यनुशासनात् ।

रामस्य दारा इत्यादेः साधुत्वं न बहुत्वधीः ॥५८॥

आकास्त्वाहुः मैथिली रामस्य दारा इत्यादी "दाराः पुंसि च भूम्येवे"त्यादिना-
मलिङ्गवचनानुरासनाद्बहुवचनस्य साधुत्वं न तु, ततो बहुत्वप्रतीतिर्बोधितत्वात् । बहु-
वचनाद्बहुत्वबोधो नियत इति तु न वाच्यं, नीला घटा इत्यादी नीलादिपदोत्तरविभक्त्या
संख्याया अप्रत्यायनात् ॥५८॥

विशेष्यवाचिपदतः परवर्तिविभक्तिभिः ।

प्रत्याप्यमाना संख्या हि विशेषणविभक्तिभिः ।

न बोध्यते परं तासां प्रयोगः साधुताफलः ॥५९॥

या हि संख्या विशेष्यवाचकपदोत्तरवर्तिविभक्त्या बोध्यते सा संख्या समानार्थि-
करणविशेषणवाचकपदोत्तरवर्तिविभक्त्या न प्रत्याप्यते । तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या,
संख्या बोधनेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नविषयताभिन्नतदर्थनिष्ठविषयताशालिशब्दबोध-
सामग्र्या अपेक्षणीयत्वात् । न चैवं विशेषणविभक्तेरनर्थकत्वात् किमर्थं प्रयोग इति
वाच्यम्, तदसत्त्वे असाधुत्यापत्तिवारणाय तत्प्रयोगव्यावश्यकत्वात् पाक इत्यादी घञा-
दिषु पचतीत्यादी शवादिबन्ध । न च रामस्य दारा मैथिलीत्यादी बहुत्वाबोधे बहुषु
बहुवचनमिदं विशास्त्रविरोधः, तेन हि शास्त्रेण बहुवचनस्य बहुत्वे शक्त्यर्थोच्यते 'शक्तिप्रदं
व्याकरणोपमाने'त्याद्युक्तत्वात्, न तु नियमेन बहुत्वबोधकत्वमपि बोधस्य योग्यतातत्प-
र्यज्ञानादिभिर्नियन्त्रितत्वात् । न च बहुत्वाबोधेऽपि बहुवचनस्य साधुत्वे एकस्मिन्नपि
घटे सति अत्र घटाः सन्तीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, न ह्येकस्मिन् घटे सति तद्वत्-
प्रयोगाभावे बहुवचनासाधुत्वं बीजम्, किन्तु घटा इत्यतो बहुनामेव घटानां लोके बोधो-
दयेन घटा इत्यादित एकद्वघटबोधजननम् ।

अथैवं नीलो नीलौ वा घटा इत्यादिप्रयोगाणां बोधाजनकतयैव अप्रसक्त्या तदभा-
वाय समानवचनत्वनियमकथनं व्यर्थमिति वाच्यम्, वेदाः प्रमाणं, शतं ब्राह्मणा इत्यादी
क्वचिदसमानवचनत्वेऽपि बोधदर्शनेन नीलो घटा इत्यादितो बोध उदयते न वेति
संशयनिवर्तनायैव समानवचनत्वनियमकथनस्योपयोगात् ॥५९॥

नैयायिकमते समानवचनताविषयविचारः

अथ यदि 'समानाधिकरणविरोपणवाचकोत्तरवर्तिनी विभक्तिः साधुत्वार्था न संख्याबोधनार्था तदा नीलो घटा, नीली घटा इत्यादयोऽपि प्रयोगाः स्युः । नैष दोषः ।

तासां विशेष्यवचनतुल्यानामेव साधुता ।

अतश्च न घटा नील इत्यादेः साधुता मता ॥६०॥

समानाधिकरणविरोपणवाचकोत्तरवर्तिविभक्तीनां हि विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिस्तुल्यत्वे सत्येष साधुत्वमिति नीलो घटा इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्त्येवैतादिपदोत्तरविभक्तिस्तुल्यताभावेन न साधुत्वम् ॥६०॥

नन्वेवं वेदाः प्रमाणं, कलसाः शतमित्यादौ विषयविभक्तीनां कथं प्रयोग इति चेत् ? तत्राह—

प्रमाणत्वशतत्वादिगतैकत्वस्य बोधकाः ।

वेदाः प्रमाणं कलसाः शतमित्यादयो मताः ॥६१॥

विरोपणवाचकोत्तरविभक्त्या संख्याया अविवक्षितत्वे विरोपणवाचकविरोप्यवाचकयोः समानवचनत्वमेवेति नियमः । यत्र च विरोपणवाचकोत्तरविभक्त्यापि संख्या विवक्षिताऽस्ति तत्र वेदाः प्रमाणं शतं कलसा इत्यादावसमानवचनत्वेऽपि नोक्तनियमभङ्गः । अत्र हि विशेष्यवाचकप्रमाणशताद्युत्तरवर्तिविभक्त्यापि प्रमितिकरणघशतत्वादिगतैकत्वसंख्या विवक्षितवास्तीति ।

अत्रेदं तत्त्वम्—विभक्त्यर्थसंख्या प्रायेण प्रकृत्यर्थेऽन्वेति । कचिन् प्रकृत्यर्थतावच्छेदके, यत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वयासंभवः । यथा संपन्नो ग्रीहिरित्यत्र ग्रीहैर्बहुत्वात् तत्रैकत्वान्वयायोगात् ग्रीहित्वे विभक्त्यर्थैकत्वान्वयः । एवं शतं ब्राह्मणा इत्यत्र शतशब्दार्थस्य बहुत्वात् तत्रैकत्वान्वयासंभवात् शतपदार्थतावच्छेदके शतत्वे एव तदन्वयः । नीलो घटा इत्यादौ च विरोप्यविभक्त्या संख्यायाः कर्मत्वादेः बोधितत्वान् विरोपणविभक्त्या संख्या नैव बोध्यते, नापि कर्मत्वादिकम्, प्रयोजनविरहान् । अतोऽत्रैव समानवचनत्वमपेक्ष्यते । शतं कलसा इत्यादौ त्वेकशतवाचच्छिन्नबोधाय शतत्वादावेकत्वान्वयः । तत्र च न विशेष्यविरोपणपदयोः समानवचनत्वमपेक्षितम् । तस्मान् साधुतामात्रफलविभक्त्यन्तस्यैव विरोपणवाचकस्य विरोप्यवाचकोत्तरवचनसमानवचनत्वमावश्यकमिति ।

मीमांसकवैयाकरणयोर्मते तु कारकाणां त्रियायामेवान्वय इति सिद्धान्तात् 'नीलं घटमाहरे'त्यादावेकनीलकर्मकमेकघटकर्मकं धानयनमिति बोधः । घटे नीलतादात्म्यप्रत्ययस्तु धात्र्यात्मानसः । नीलो घट इत्यत्रापि अस्तीत्यस्याध्याहारात् नीलपदार्थस्य च सत्ताक्रियां प्रति कर्तृकारकत्वेनैकनीलकर्तृकैकघटकर्तृका च सत्तेति शाब्दबोधानन्तरं नीलामिन्नघटज्ञानं मानसं जायते । तस्माद्विशेषणविभक्तिरपि संख्यादर्थबोधिकेत्यलम् ।

अथ प्रकृतं तार्किकमतं प्रदर्शयामः—

समानवचनत्वनियमः

यत्र विशेषानुरासन नास्ति तत्र समानाधिकरणविशेषणविशेष्यवाचक्याः समानवचनत्वम् । तेन 'नीलौ घटः', नीलो 'घटः' इत्यादिप्रयोगाः न साधवः, अपि तु नीलो घटः, नीलौ घटावित्यादय एव । शतं ब्राह्मणा इत्यत्र तु 'विशत्याद्याः सदैकत्वे' इति कोपरूपविशेषानुरासनबलादसमवचनत्वेऽपि साधुत्वम् ।

नन्वेवं वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्रयोगाः ? तत्र विशेषानुरासनाभावेन समानवचनत्वापर्यकत्वादिति चेत्—

उच्यते । यत्र विशेषणविभक्त्या संख्या न विवक्ष्यते तत्रैव समानवचनत्वम् । तत्र च समानवचनत्वमेवेत्युभावपि नियमौ । तेन नीलौ घटः इत्यादेर्न साधुत्वं, समानवचनत्वाभावात् । वेदाः प्रमाणमित्यत्र तु विशेषणविभक्त्या प्रमितिकरणत्वगतमेकत्वं विवक्षितमिति हेतोस्तत्र न समानवचनत्वम् । अथ नीलो घटो नीलौ घटावित्यादौ विशेषणवाचकोत्तरविभक्त्या स्वप्रकृत्यर्थगतैकत्वद्वित्वादिसंख्या कुतो न विवक्ष्यते इति चेत्—विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या तस्या प्रतीत्या पुनर्द्वेषा प्रतीतौ फलभावात् । विशेष्यपदोत्तरविभक्त्या अप्रतीयमाना संख्या तु प्रयोजनवशात् कश्चित् विशेषणवाचकोत्तरविभक्त्यापि विवक्ष्यत एव, यथा वेदाः प्रमाणमित्यत्र ।

नन्वेतावताऽभेदान्वयस्यले विशेषणवाचकनिष्ठयोरविवक्षितसंख्याकविभक्ति-
कत्वविशेष्यवाचकसमवचनत्वयोः समनियतत्वं साधुत्वप्रयोजकमित्युक्तं भवति ।
तथा च पितरो देवता इत्यत्र समानवचनत्वसत्त्वेऽपि अविवक्षितसंख्याकविभक्तिक-
त्वाभावादविवक्षितसंख्याकविभक्तिकत्वस्य समानवचनत्वव्यापकत्वं दुर्बलमिति
चेत्—न । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यापरत्वाभावा-
च्चद्विभक्तिकत्वविशेष्यवाचकपदोत्तरवचनसजातीयवचनत्वयोः परस्परं व्याप्यव्या-

पक्षमावर्तयत्वमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्चाविवक्षितसंख्याकविमर्शकत्वस्य
समानवचनत्वाव्यापकत्वेऽपि विरुद्धसंख्यापरत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य समानवचनत्व-
व्यापकत्वमनुमेव । विरुद्धत्वं हि स्वावृत्तिसंख्यात्वव्याप्यधर्मवत्त्वमिति भिन्नमपि
बहुत्वं न बहुत्वविरुद्धम्, अपि तु द्वित्वादिकमेव, तस्य बहुत्वावृत्तिसंख्यात्वव्याप्य-
द्वित्वत्वादिजातिनस्त्वात् । एवञ्च पितरो देवता इत्यत्र समानविमर्शकत्वाधिकरणे
देवतापदे विरोध्यवाचकपितृपदोत्तरजसूत्रविमर्शकतात्पर्यविषयबहुत्वसंख्याविरुद्धद्वित्वादि
संख्यापरत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्यापि सत्त्वात्तस्य समानवचनत्वव्यापकत्वमन्या-
इतमेव । तथा चोक्तं व्युत्पत्तिशब्दे “यत्र विरोप्यवाचकोत्तरविमर्शकया विरोप्यवाच-
कोत्तरविमर्शकतात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धमसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विरोप्यवाचको-
त्तरवचनसमानवचनत्वमिति । अत्र हि विरुद्धान्तविरोप्योपादानात् अविवक्षित-
संख्याकविमर्शकत्वधर्मेऽपि समानवचनत्वव्यापकत्वमभिमतम् । समानवचनत्व-
मात्रस्य व्यापकत्वमिमांसे तु विरुद्धान्तविरोपपक्षे वैयर्थ्यापत्तेः । व्याख्यातं
चैवमेव व्युत्पत्तिशब्दगुणार्थत्वालोके सर्वतन्त्रत्वतन्त्रमैयिलधर्मदत्तेन ।

तन्वेवमपि समानवचनत्वत्वाविवक्षितविरुद्धसंख्याकविमर्शकत्वव्यापकत्वं नास्ति
रामस्य मैथिली दारा इति दारशब्दे दादराविमर्शकत्वाधिकरणे समानवचनत्वा-
भावादिति चेत्—एवन्तर्हि दादराविमर्शकत्वव्यापकत्वघटकाधिकरणे नियतवचन-
मिश्रत्वं निवेशनीयम् । तथा चाविवक्षितविरुद्धमन्याकविमर्शकत्वनिष्ठाधेयतानिरु-
पितानियतवचनकनिष्ठाधिकरणताबद्धपृच्छन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव दादराविमर्शकत्व-
व्यापकत्वं समानवचनत्वस्येति न व्यापकत्वमङ्गः । एवं तत्रैव क्रियाविरोप्यबोध-
कातिरिक्तत्वमपि निवेश्यमिति श्लोकं पञ्चाविति क्रियाविरोप्यवाचकस्तोकादिपदमादाय
न गगपकत्वमङ्गः । अत्र समानवचनत्वनियनाप्रवृत्त्या द्विवचनबहुवचनयोरापत्तिस्तु
न क्रियाविरोप्यस्य कर्मत्वे तद्वचकस्यैकवचनान्तर्वेति नियमात् ।

तन्वेवं सुन्दरो दारा इत्यस्य साधुत्वापत्तिः, न्यायनये अप्रसिद्धप्रतियोगिकाना-
धानमुपगमेनोक्तनियनाविषयत्वान् । तथा हि तत्र विरोप्यबोधकं दारपदं तदुत्तर-
वर्तिवसूत्रिमतेः साधुत्वमात्रार्थतया तनात्पर्याविषयसंख्याया अभावेन तद्विरुद्धमसंख्यात्व-
परत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य विशेषणवाचकसुन्दरशब्दे सुन्दरं वस्तुनराक्यत्वादिति
चेत्—न । यत्र विरोप्यबोधके विरोप्यबोधकोत्तरविमर्शकभावास्तत्र विरोप्यवाचक-
पदोत्तरवचनसमानवचनत्वमित्येवं नियमस्य वाच्यत्वान्, अभावीप्रतियोगिता-
शब्देऽदृशसम्बन्धस्य स्वतात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यापरविमर्शकवृत्तिस्वरूपस्योपादेः-

यमानत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य यत्र कुत्रचित् प्रसिद्धपेक्षणात् । उक्त-
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य नीलो घट इत्यादौ प्रसिद्धया तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिनाकरय विशेष्यवाचकदारपदोत्तरविभक्त्यभावस्य विशेष्यवाचकसुन्दरपदे
सत्त्वादुक्तनियमाक्रान्तत्वेन नोक्तापत्तिः । तत्र समानवचनत्वमित्यस्य समानवचनत्वे
सत्येव साधुत्वमन्यथात्वसाधुत्वमित्यर्थपर्यवसानात् सुन्दरा दारा, नीलो घटः, पितरो
देवताः, शत ब्राह्मणाः, वेदाः प्रमाणमित्यादिप्रयोगाणां साधुत्वम्, नीलो घटाः, सुन्दरो
दारा इत्यादेरसाधुत्वं च लभ्यते ।

वस्तुतस्तु समानवचनत्वनियमे संख्यायां विशेष्यवाचकोत्तरविभक्तितात्पर्यविषय-
संख्याविद्वत्त्वविशेषणं न देयं फलाभावात् । किन्तु यस्माद्विशेषणवाचकात्परया वि-
भक्त्या संख्या न विवक्ष्यते तत्र विशेष्यवाचकोत्तरवचनसमानवचनत्वमित्येव नियमो
वाच्यः । वेदाः प्रमाणं, शतं ब्राह्मणं इत्यादौ विशेष्यवाचकोत्तरसुविभक्त्या प्रमाणत्व-
शतत्वादिगतैकत्वसंख्या विवक्षितेति नियमाविषयतया तत्र समानवचनत्वाभावेऽपि
नासाधुता नीलो घटः, सुन्दरा दारा इत्यादौ तु नियमाक्रान्त्या समानवचनत्वमेव ।
नियमाकारस्तु यस्माद्विशेषणवाचकात्परया विभक्त्या संख्या न विवक्ष्यते तत्र विशेष-
णवाचके समानवचनत्वैवेति न तु तत्रैव समानवचनतेति । तेन पितरो देवता इत्यत्र
विशेषणवाचकदेवतापदोत्तरजसुविभक्त्या संख्याया विवक्षितत्वेऽपि समानवचनता न
नियमविरुद्धा । अत्र संख्यापरत्वशून्यविभक्तिकत्वं व्याप्यं समानवचनत्वं च व्याप-
कमिति लभ्यते, व्यापकाभावस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतया नीला घट इत्यत्र नील-
पदे समानवचनत्वरूपव्यापकधर्माभावेन संख्यापरत्वशून्यविभक्तिकत्वरूपव्याप्यधर्मा-
भावनिश्चयात् संख्यापरविभक्तिकत्वावगत्या एकस्मिन् घटे बहुत्वाभावेन तद्विवक्षाया
असंभवात् नीला घट इति न प्रयोगः । न चेवं मैथिली दारा इत्यादौ नियमभङ्ग
इति वाच्यम्, गदापरोक्तनियमेऽपि तुल्यत्वात् । यदि च तदुक्तनियमवाक्ये विशेष्यवाचके
निपतवचनभिन्नत्वनिवेशान्न दोष इत्युच्यते, तर्हि मनुक्तनियमवाक्येऽपि तथा निवेशा-
दोषाभावस्तुल्य एव । तत्र समानवचनत्वमित्यस्य तत्र समानवचनत्वे सत्येव प्रामाण्य-
मन्यथात्वप्रामाण्यमित्यर्थपर्यवसानात् नीला घट इत्यादयो न प्रयोगाः इति ।

अयं विवक्षाविवक्षयोर्वैकल्याधीनतया सुन्दरशब्दोत्तरसुविभक्त्या एकत्वविवक्षाया-
मेकस्यां योपिति सुन्दरो दारा इति प्रयोगापत्तिः, नैष दोषः । विवक्षा हि तात्पर्यापरपर्याया
कचिद्वक्तुः स्वतन्त्रता, कचित्तु नियन्त्रिता । यथा हि विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या स्व-
प्रकृत्यर्थगतसंख्याविवक्षा विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या तदर्थगतसंख्याविवक्षां निय-

पद्यति । तथा विरोध्यवाचकोत्तरविमक्तया संख्याविवक्षाविरहोऽपि विशेषणबोधकोत्तर-
विमक्तया संख्याविवक्षामवरणद्वि । तथा च सुन्दरा दारा इत्यत्र विशेष्यसमर्पकदार-
शब्दात् परया जसूविमक्तया संख्याविवक्षामावात् सुन्दरशब्दोत्तरविमक्तयापि
संख्याया अविवक्षेवेति सुन्दरा दारा इत्यस्यैव साधुत्वम्, न तु सुन्दरो दारा इत्यस्य
प्रागुक्तनियमविरोधात् ।

नियमान्तरवचनम्

अयैवमपि विशेष्यवाचकघटादिपदोत्तरसुविमक्तेर्घटत्वादिजातिगतैकत्वपरत्वे विशेष-
णवाचकनीलादिपदोत्तरजसूविमक्तेष्व नीलव्यक्तिगतबहुत्वपरत्वे नीला घट इत्यादि-
वाक्यानां साधुत्वापत्तिः सकसमानवचननियमानाक्रान्तत्वादिति चेत्—न विशेष्यवा-
चकोत्तरविमक्तेर्जात्येकत्वपरत्वे विशेषणवाचकस्याप्येकवचनान्तर्तवेति नियमान्तरस्यापि
स्वीकरणीयत्वात् । एतेन वेदत्वगतैकत्वविज्ञायां वेदः प्रमाणातीति प्रयोगापत्तिरपि
निरस्ता ॥५६॥

गावो घनमिष्याद्येकवचनोपपत्तिः

अयैवमुक्तनियमविरोधात्

“या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविमक्तयः ।

प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे” ॥

इत्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्च “पञ्च गावो घनं यस्य स पञ्चगव्यधनः” इति कौमुदी-
प्रयोगासंगतिः । घनशब्दस्य नित्यनपुंसकतया विशेष्यलिङ्गमाकृत्वाभावेऽपि विशेष्यगत-
बहुत्वसंख्याबोधकबहुवचननिमित्तिकत्वावश्यकत्वादिति चेत्—अगोचर्यते—

विरोध्यवाचके द्वित्वबहुत्वार्थविमक्तिके ।

विरोध्यवाचितो भिन्नलिङ्गाजातेरवाचकात् ॥६२॥

विशेषणपराब्धत्वात्परत्र समवास्थितम् ।

औत्सर्गिकैकवचनमपि साधु मतं विदाम् ॥६३॥

अयमर्थः । विशेष्यवाचके द्वित्वसंख्यावाचिविमक्तके बहुत्ववाचिनिमित्तिके वा सति
विरोध्यवाचकतो भिन्नलिङ्गात् जातेरवाचकाच्च विशेष्यवाचकशब्दात् पराग्रामे स्थितम्

औत्सर्गिकमेकवचनमपि विदां विदुषां महामाप्यकारादीनां साधुत्वेन संमतम् । एवञ्च या विशेष्येषु दृश्यन्ते इति न्यायस्य चैतदतिरिक्तविषयकत्वेन संकोचनीयतया पञ्च गावो घनमिति प्रयोगोऽपि साधुः । बहुत्वविवक्षायास्तु पञ्च गावो घनानीत्यपि साधुरेव ।

अत्र मानन्तु “रक्षोहागमलव्यसन्देहाः प्रयोजनम्” “इमानि च मूयः शब्दानु-
शासनस्य प्रयोजनानि” “अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुगूमुखस्वरोपचाराः” “नेमौ
रहौ कार्यिणौ किन्तर्हि निमित्तमिमौ द्विवचनस्य” “न चास्ति सप्तमी ईदृती, इत्यादिमहा-
माप्यप्रयोगाः “मिन्नाः क्रियाः संकलनाबुद्ध्यानुमंद्ध्यमाणाश्चिरक्षिप्रादिव्यपदेशस्य
निमित्तं भवन्ती”ति हेलाराजप्रयोगश्च—

“उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ॥

“प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेवाधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेप्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः” ॥

इत्यादयो महाकविप्रयोगाश्च । एवञ्च तौमूलम्, उपकारापरीलक्षणमित्यादिविव-
पञ्च गावो घनमित्यत्र विशेषणवाचकघनपदस्य विशेष्यवाचकगोपदात् मिन्नलिङ्ग-
कत्वेन जातिवाचकभिन्नत्वेन चैकवचनान्तवा नासंगत्वा । “घटपटौ पदार्थः” घट-
पटौ पृथिवीत्यादिप्रयोगाणां साधुत्ववारणाय भेदघटितविशेषणद्वयोपादानम् ।

या विशेष्येषु दृश्यन्ते इत्यस्यावशिष्टं व्याख्यानम्

एवञ्च या विशेष्येषु दृश्यन्ते इत्यत्र विशेषणपदे विशेष्यलिङ्गभिन्नलिङ्गकत्वजाति-
वाचकेतरत्वेतदुभयधर्मवद्भिन्नत्वेन संकोचः प्रायोग्रहणात् । इत्थं च अमात्याः प्रधानम्,
वेदाः प्रमाणम्, स्वीजसः प्रथमा विभक्तिः, इत्यादयोऽपि प्रयोगाः । अथ च अमात्याः
प्रधानानि, वेदाः प्रमाणानि, स्वीजसः प्रथमा विभक्तयः, इत्यादयोऽपि । एवं कारा-
वासे धर्मावाप्तिविद्वत्संगतिचिह्नप्रसादाः प्रयोजनं प्रयोजनानि वा इत्युभयं साधु ।
एतेनोक्तप्रयोगा अपां इत्यपास्तम् । कादम्ब्यां ‘तत्र भवन्तः प्रमाणम्, मातृविकाग्रिमित्रे
‘आर्यमित्राः प्रमाण’मित्यादिप्रयोगदर्शनेन तथाविधप्रयोगाणामनार्पसाधारणत्वात् ।
एवं जगन्नापकृतमामिनीविलासेऽपि तथा प्रयोगो दृश्यते—

“दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः” ॥

एवमन्येपि तादृशानियमानुसारिणो बहवः प्रयोगाः । न चास्माभिस्तादृशतादृश-
मशामाभ्योदीरितप्रयोगबलादेव तादृशानियमः स्वीकर्तव्य इव्युच्यते, अपि तु हेलायज-
कालिदासमापजगन्नायादिविद्वद्वक्त्रप्रयोगबलादपि । न च हेलायजादिप्रयोगाणामार्पणं
वक्तुं शक्यम्, नाप्यसाधुत्वमेव । महामाप्येऽपि यथा प्रचुरप्रयोगदर्शनात् ।

किञ्च आपर्णात् साधुत्वं साध्वनुरासनानभियुक्त्यासादिमुनिकृतप्रयोगेष्वेव
वाच्यम्, न तु राध्वराखप्रवृत्तमुनिकृतप्रयोगेषु । यतस्तत्कृतप्रयोगबलात् तदनुसारि-
प्रयोगाणां सर्वत्र साधुत्वमिष्यत एव । ‘यथा अपरस्पराः क्रियासातत्ये’ इति पाणिनिना
प्रयुक्तत्वात् सततशब्दस्य सर्वत्र साधुता । समर्थसूत्रे महामाप्यकृतोद्गातार इति प्रयु-
क्तत्वात् उद्गाताराबुद्गातार इत्यादेः साधुत्वम् ।

न चैव ‘मूकालो ग्मस्वदीर्घसूत’ इति पाणिनिकृतस्य समाहारे पुंलिङ्गप्रयोगस्य बलात्
अन्यथापि समाहारद्वन्द्वे पुंलिङ्गत्वापत्तिरिति वाच्यम्, “स नपुंसक”मिति शास्त्रेण
साक्षात्सास्यं नपुंसकत्वकथनेन सिद्धिरुपात्ता । तत्र सौत्रं पुंस्त्वमित्येव वक्तुं युक्तत्वात् ।

न च “बन्धुनि बहुव्रीह्या”विति नपुंसके पाणिनिना बन्धुराब्दस्य प्रयुक्तत्वात् चैत्रो
मन बन्धु इत्यस्यापि साधुत्वं स्यादिति वाच्यम्, न हि तत्र बान्धवपरत्वेन बन्धुराब्दः
प्रयुक्तः, अपि तु बन्धुराब्दपरत्वेनेति विभेदादित्यलम् ।

रामस्य सुन्दरा दारा इत्यादी सुन्दरादिपदात् बहुवचनोत्पत्तिः

अथ—“रामस्य सुन्दरा दारा भीषणान् दण्डकान् ययुः” इत्यादी दाराः दण्डकान्
इत्यादिवहुवचनस्य “दाराः पुंसि च भूम्न्येवे”त्यादि कोपरूपानुरासनादारोपित-
बहुत्वमाश्रित्य साधुत्वेऽपि तत्र सुन्दराः भीषणान् इत्यादि बहुवचनस्य कथं साधुत्वम् ।
चत्रारोपितं बहुत्वमाश्रित्य “बहुषु बहुवचन”मिति शास्त्रप्रवृत्ती मानामावात्, अन्यथैक-
चटसरेऽपि अत्र घटाः सन्तीति प्रयोगापत्तेः । न च

“या विशेष्येण हरयन्ते लिङ्गसंख्याविमर्कयः ।

प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेष्ये ॥”

इयुक्तत्वात् तस्य साधुत्वमिति वाच्यम्, अस्य श्लोकस्य शास्त्रान्वाभावेन साधुत्वव्यवस्था-
पकत्वे मानाभावात् । किञ्चैवमपि तत्र “ययु”रिति बहुवचनस्य साधीयस्त्वमनुपपन्न-
मेव । एव “दण्डका पुरा मुनिभिरध्यासा चक्रिरे” इत्यादिकर्मतिङ्बहुवचनस्याप्यनुप-
पत्तिः । वैयाकरणमते तिङर्थकर्तृकर्मणो क्रियाया साक्षाद्विशेषणत्वेन दारदण्डकादिकं
प्रति विशेषणत्वाभागाद्यां विशेष्येषु दृश्यन्ते’ इत्यस्याप्यविपयत्वात् । अत्रोच्यते—स्वार्थ-
ब्रह्मलिङ्गसख्याकारकाणां नामार्थस्य सिद्धान्तयित्वा “बहुपुबहुवचन”मित्यादिशास्त्राणां
बहुवादिद्योतकानि बहुवचनादीनि भवन्ति तानि च साधूनीत्यर्थः स्वाक्रियते शादिर्दकैः ।
तदर्थद्योतकत्वाच्च तदर्थविपयकतापर्यग्राहकत्वम् । अर्थशास्त्रेण च द्योयोऽप्यर्थ-
परिगृह्यते इति बहुत्वादावर्थे बहुवचनादीति व्यवहारो नासंगतः । एवञ्च यथा द्वौ
ब्राह्मणावित्यत्र द्वित्वस्य सकृदेव शानं, द्विपदार्थब्राह्मणपदार्थयोरैक्येन द्विपदार्थगत
द्वित्वस्य द्वाभ्यामपि द्विवचनाभ्यां द्योतनात् प्रवरणसाहचर्यादीनां प्रत्येकं यथासम्बन्ध-
मिलितानां च तात्पर्यग्राहकत्वदर्शनात् । तथा सुन्दरा दारा इत्यत्र दारा इति विशेष्य
पदे शास्त्रसिद्धबहुत्वद्योतकबहुवचनस्यावश्यकत्वेन तत्प्रकृत्यर्थे आरोपितबहुत्वमाने
नियते सुन्दरादिपदोत्तरविभक्तेरपि तादृशबहुत्वद्योतिकाया एव प्रवृत्ते, अपदस्य
प्रयोगानर्हत्वात् । एव दारा ययुरित्यत्र दारपदार्थरूपे कर्तरि लकारविधानेन कर्तृपदे
बहुत्वद्योतकबहुवचनस्यावश्यकतया लकारस्थानेऽपि तद्बहुत्वद्योतकबहुवचनस्य प्रवृत्ते
तिङ्सु बहुवचनाभ्यामेकस्यैव बहुत्वस्य द्योतनात् । एव दण्डका अध्यासाचक्रिरे
इत्यादावपि बोध्यम् ।

तदेतत्सकलमभिप्रेत्यैव “या विशेष्येषु दृश्यन्ते” इति पञ्चमुक्तमभियुक्तं । अस्य
व्याख्यानं तु लिङ्गविचारप्रकरणे एव कृतं ब्रह्म्यम् । तत्रोक्तमिदानीमुच्यते

चैत्रो मैत्रश्च गच्छन् इति विभक्त्यवचनतोपपत्तिः

‘या विशेष्येषु दृश्यन्ते’ इत्यादिनियमे चैत्रा मैत्रश्च गतौ, चैत्रमैत्री भवदत्तश्च
गतवन्त इत्यादिषु व्यभिचारः । तद्वारणाय यत्रैकमेव विशेष्यसमर्पकपदं तत्रैवोक्तनि-
यम इति व्याख्येयम् । तथा च नियमवाक्यघटकविशेषणपदे विशेष्यवाचकविशिष्टत्व
निवेश्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वत्वेतरपदप्रयो-
ज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन । चैत्रो मैत्रश्च गतावित्यत्र
विशेष्यवाचकं चैत्र इति मैत्र इति च तयोः किमप्येकमादाय तद्विशिष्टं गताविति
विशेषणं न भवति, वैशिष्ट्यनियामकप्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धविरहात् ।

तिङन्तेऽपि समानवचनता

अपि च “या विशेष्येषु दृश्यन्ते” इति नियमो न केवलं मुप्रन्तार्थस्य विरोध्यत्वे एव, अपि तु आख्यातार्थस्य विरोध्यत्वेऽपि । अत एव मुप्रिङ्साधारणवाचकं विभक्तिपद-मुपात्तम् । तत्राख्यातवाच्यकर्तृकर्मणोर्लिङ्गयोगमावान् लिङ्गांगे वक्तव्यायाप्रवृत्तावपि संख्यांगे प्रवृत्त्या ब्राह्मणः पचति, ब्राह्मणो पचतः, ब्राह्मणाः पचन्ति । तण्डुलः पच्यते, सूपतण्डुली पच्येते, सूपतण्डुलव्यञ्जनानि पच्यन्ते इत्यादिषु समानवचनता । एतन्नि-यमवशान् “ब्राह्मणः पचन्ती” इत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वं लभ्यते । अन्यथा नामार्थब्राह्म-णादौ संख्याया अत्रियत्तयोत्सर्गिरेकवचनरालिनत्वाद्वाप्रयोगा आपद्येरन् ।

एष च निरुक्तः आख्यातरिपदे यत्रैकमेव समानाधिकरणविशेषणवाचकं तत्रैव । तेन चैत्रो मैत्रश्च पचतः, चैत्रमैत्रो जैत्रश्च पचन्ति इत्यादौ नियमानाक्रान्तत्वेन समान-वचनत्वाभावेऽपि न हतिः ।

नन्वेवं ब्राह्मणाः सत्रियाश्च पचतोत्यादिप्रयोगापत्तिः, विशेषणवाचकानेकत्वेनोक्त-न्यायाविपरित्यागः । तिङेरुवचनस्य चात्सर्गिकत्वेन साधुत्वादिति चेत्, एवं तर्हि समानाधिकरणानेकवि-एवावचके सति धातोः परमौत्सर्गिकवचनं नैव प्रयोज्यमिति नियमान्तरमपि स्वीकरणीयमिति ।

इदन्तु बोध्यम्-शाब्दिकमते कर्ता कर्म च विरुध्यः । तत्राभेदेन ब्राह्मणतण्डुलादेर्वि-रोपणता । कर्तृकर्मणोश्च यथायथं क्रियायामन्वयः । सा च शाब्दबोधे मुख्यविरोध्या । तथा च ब्राह्मणः पचतीत्यत एकब्राह्मणभिन्नैकवृत्तिनिष्ठा वर्तमाना पाकक्रियेतिबोधः । एवं पच्यते तण्डुल इत्यतः एकतण्डुलाभिन्नैककर्मवर्तिनी क्रियाजन्या विक्रित्तिरिति-बोधः । एतन्मतानुसारेण चैत्रतण्डुलादीनां तिङन्तार्थसमानाधिकरणविरोपणत्वमिति तन्मतानुसारिण्येवोक्तव्यवस्था बोध्या । नैयार्थिकस्तु प्रथमान्तार्थमुच्यविरोध्यकं बोधं मन्यन्ते । तन्मतानुसारेण चैत्रः पचतीत्यादितः विक्रित्यनुकूलन्यापारानुकूलविमो-क्षैर इत्यादिर्बोधः । तथा च तेषां मते चैत्रादेः समानाधिकरणविरोपणत्वाभावात् तिङन्ते “या विशेष्येषु” इति नियमानाक्रान्त्या नियमान्तरं वाच्यम् । तद्यथा मुख्य-विरोध्यवाचकं यद्वचनं तत्समानवचनमेवाख्यातमिति । एतदपि यत्रैकमेव मुख्य-विरोध्यवाचकं तत्रैव । तेन चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विभिन्नवचनस्यापि तिङन्तान्य-साधुत्वमिति दिक् ।

नीलं घट इति प्रयोगाभावे हेतुः

अथैवमपि नीलत्वावच्छिन्नस्य विरोध्यत्वे नीलं घट इति प्रयोगापत्तिः । “या विरो-

ध्येषु दृश्यन्ते” इति नियमस्य विशेष्यनिप्रविशोपणवाचकविषयत्वात् घटपदस्य च विशेष्यनिप्रत्वाभावादिति चेत्—अत्रोच्यते—

विशेषणममेदेन नील एव घटे भवेत् ।

न तु नीलं प्रति घटः कदापि स्याद्विशेषणम् ॥६४॥

तस्मान्नीलपदार्थस्य घटं मत्वा विशेषणम् ।

न नीलं घट इत्यादिः प्रयोगः साधुरिष्यते ॥६५॥

घटादिपदार्थं प्रति नीलादिपदार्थस्य विशेषणत्वमेवेति सिद्धान्तात् विपरीतविशेष्य-विशेषणभावस्यासंभवात् न नीलं घट इत्याद्यापत्तिः । अत एव नीलघट इत्यादय एव समासाः, न तु घटनील इत्यादयः । अन्यथा “विशेषणं विशेष्येणे”ति शास्त्रेण कदाचित् घटनील इत्यादिरपि समासः स्यात् । उक्तं चैतत् पूर्वमपि ॥६४-६५॥

विशेष्यविशेषणमात्रनियमः

विशेष्ये जातिसंज्ञे द्वे क्रियायाश्च गुणस्य च ।

विशेष्या व्यापिका जातिर्व्याप्यजातिर्विशेषणम् ॥६६॥

विशेषणविशेष्यत्वे ऐच्छिके क्रिययोर्द्वयोः ।

गुणयोश्च तथा स्यातां क्रियायाश्च गुणस्य च ॥६७॥

बहुक्तं “विशेषणं विशेष्येणे”ति सूत्रे शब्देन्दुयोरु

(१) जातिसंज्ञयोर्गुणक्रियासममिव्याहारे विशेष्यतैव ।

(२) गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियम एव ।

(३) व्याप्यव्यापकभावानापन्नजात्योरप्येवं यथा भूतमूर्तयोः ।

(४) सद्भावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव, यथा शिरापावृष्ट इति ।

अत्रायमाशयः—यद्यपि नीलमुत्पलमित्यत्र यथा नीलमनीलादुत्पलाद्व्यावर्तयति तथोत्पलमप्यनुत्पलाभीलाद्व्यावर्तयतीति व्यावर्तकत्वरूपं विशेषणत्वमुभयोः संभवति । तथापि शब्दस्वभावात् जातिशब्दः संज्ञाशब्दश्च गुणक्रियाशब्दसममिव्याहारे विशेष्य-समर्पक एव भवति । विशेष्यता च बोधीयसम्बन्धानुयोगिवासमानाधिकरणधर्मविशेषः । तेन नीलोत्पलं, पाचकप्राज्ञः, पट्टदेवदत्तः, पाचकदेवदत्तः, एवमेव समासो भवति न तु तद्विपरीतः ।

गुणयोस्तु विशेष्यविशेषणभावो न नियतः, अपि त्वेच्छकः । तेन कुञ्जकुञ्जः सखकुञ्ज इत्युभयं भवति ।

एवं क्रिययोरपि विशेषणविशेष्यभावो न नियतः । तेन पाचकश्चासौ पाठकश्चेति विभेदे पाचकपाठकः पाठकपाचक इत्युभयमपि साधु ।

एवं गुणशब्दक्रियाशब्दार्थयोरपि न स नियत इति खलुपाचकः पाचकखलु इति द्विविधोऽपि ईच्छया प्रयोगः ।

तथा यथोक्तयोर्ज्ञेयव्याप्यव्यापकभावः अर्थात् कचित्सामानाधिकरण्यं क्वचिद्वैयर्थ्य-
करण्यं च सादृशजातिवाचकवाच्ययोरपि न स नियत इति भूतमूर्तो मूर्तभूत इत्युभयं
भवति । साकार्यस्य जातिवाचकत्वानुपगमेन भूतत्वमूर्तत्वयोरपि जातित्वात् ।
नैयायिकैस्तु तस्य जातिवाचकत्वस्योपकारात् । सम्मतानुसारेण संकीर्णधर्माद्विद्वन्नवाचक-
वाच्ययोर्ज्ञेयस्य नियत इति वाच्यम् । अथ वा तथाभूता गुणशब्द एवेति वाचक्येन वाच्य-
मेव न, गुणशब्देन जातिक्रियाभेदधर्ममात्रमहणात् ।

व्याप्यव्यापकभावापन्नजातिवाचकवाच्ययोस्तु व्यापकजातिवाचकवाच्यस्य विरो-
धत्वं 'तेन शिक्षापाठः, मसूरिकाष्ठम्', इत्यादिव प्रयोगः ननु वृक्षशिक्षापा, अन्न-
मसूरिकैत्यादिरिति ॥६६-६७॥

इदं घट इत्यादिप्रयोगः कुतो न ?

अथ इदमाद्यर्थस्य विरोधत्वात् इदं घटः, एत घटः, इदमाप इत्यादयः प्रयोगाः
कुतो न ? घटादेः स्वतन्त्रलिङ्गत्वात् 'या विरोध्ये' इति शयविषयाभावात् । न चाभेदा-
न्वयस्थले त्यदाद्यर्थस्य विरोधगत्वमेव । अत एव तद्घटमानय, एतद्घटोपनीयतामित्येव
प्रयोगो न तु घटतमानय, घटोपनीयतामिति वाच्यम्, परमसः परमयूयमित्यादि-
प्रयोगाणां साधुत्वस्य वैयाकरणैः स्वीकृतत्वात् त्यदाद्यर्थस्य विरोधगत्वेति नियमस्य
वस्तुमशक्यत्वादिति चेत्—अत्रोच्यते—

त्यदादयो विशेष्यार्थपरा ये वाक्यवर्तिनः ।

विशेषणस्य लिङ्गं च वचनं च भवन्ति ते ॥६८॥

त्यदादिकिमन्ताः सर्वनामशब्दा यदि समानाधिकरणविरोधपरत्वेन प्रयुज्यन्ते
तदा विशेषणस्य लिङ्गं वचनं चाश्रयन्ति शब्दस्वभाववैचित्र्यात् । अतः अयं घटः, इदं
यसनम्, इमा आप इत्यादय एव प्रयोगाः सम्भवा, न तु इद घट इत्यादयः । अत एव

“भविष्यन्ति शरण्यानां शरण्या दण्डका इमे” इति खरं प्रति रामवाक्ये इमे इति संग-
च्छते । संगच्छन्ते च “इमा आपो मया भक्त्या तव पादतलेऽर्पिता” इत्यादाविमा
इत्यादयः ॥६८॥

नारीणां स्तनावित्यादौ द्विवचनोपपत्तिः

“मृदौ कान्ये कश्चिद्भजति यदि भागः कठिनतां
न वैरस्याय स्यादपि तु परितोषाय विदुषाम् ।
शरीरे नारीणां परमसुकुमारत्वभरिते
कठोरौ बक्षोजौ तरुणजनचेतांसि हरतः” ॥

इति मरीचे रसिकमनोरञ्जिनीपत्रे बक्षोजाविति द्विवचनस्य कथं साधुत्वं ? नारीणां
बहुत्वेन तदीयशरीरबाहुल्यात्तत्र स्थितानां बक्षोजानामपि बहुत्वेन द्वित्वाभावात् ।
शरीरे इत्येकवचनं तु औरसर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षणात् शरीरत्वगतैकत्वपरत्वाद्बोपप-
द्यते । एषम्—

“प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः
स्तनौ तरुण्याः परिवव्रेनम्” ॥

इति माषपत्रेऽपि स्तनाविति द्विवचनानुपपत्तिः । न च द्विवचनोपस्थापितनाना-
द्वित्वानां नानाबक्षोजान्वयितया द्विवचनोपपत्तिरिति वाच्यम्, एवं हि चतुर्षु ब्राह्मणेषु
भुजानेषु ब्राह्मण्यौ भुज्जाते इति प्रयोगापत्तेरिति चेत्—अत्रोच्यते—

बक्षोजनयनादीनि नित्यद्विवचनान्यपि ।

अतः प्रायो बहुत्वेऽपि तेषां द्विवचनान्तता ॥६९॥

बक्षोजनयनस्तनलोत्पन्नादिशब्दा द्विविधाः—केवलबक्षोजादिवाचकाः चामदक्षिणो-
भयबक्षोजादिवाचकाश्च । तत्राद्या अनियतवचनाः । अन्त्यास्तु नित्यद्विवचनान्ताः
पुष्पवन्तराब्दवत् । यत्र द्विवचनोपात्तद्वित्वस्य प्रकृत्यैकदेशचामत्वदक्षिणत्व-
जात्योरेवान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । चामत्वदक्षिणत्वे च बक्षोजनयनरूपोलश्रवणकर-
चरणादिगते अनुगतसंस्थानव्यङ्गे जाती तटत्वाद्विजातिवत् । एतेन

“श्रवसोः कुवलयमक्षणे रञ्जनपुरसो महेन्द्रमणिदाम ।

धृन्दावनतल्लणीनां मण्डनमखिलं हरिर्वयति” ॥

इत्यादी श्रवसोरदण्डोरित्यादिद्विवचनमपि व्याख्यातम् । यदि तु वामत्वादिर्न जाति-
रपि तु वामभागावस्थित्वमित्युच्यते तदा वत्तोजनयनादिशब्दा वामत्वदक्षिणत्वोप-
लक्षितजातिविशेषद्वयविराष्ट्रवाचका अपोति जातिद्वयगतद्वित्वेन द्विवचनान्तत्वोपपत्तिः ।
यदाह वामनः “स्तनादीनां द्वित्वविराष्ट्रा जातिः प्रायेणे”ति ॥६६॥

शब्दाः केचिन्नित्यवहुवचनान्तास्तथा पुनः ।

केचिन्नित्यद्विवचना नित्यैकवचना अपि ॥७०॥

अथाधुना नित्यबहुवचनान्तादीनां लक्षणानुच्यन्ते । तत्र वाच्यन्नित्यबहुवचनान्तत्वं
नाम बहुवचनमात्रप्रकृतित्वम् । मात्रशब्देन द्विवचनैकवचनयोर्व्यवच्छेदः । दारशब्दो
नित्यबहुवचनान्त इति व्यवहारः । सत्रान्तराब्दः परसमीपवर्तिनि साक्ष्यिकः । नित्यं
सर्षदा (सकलप्रयोगे) स्वप्रकृतिकं बहुवचनमन्तः परसमीपवर्ती यस्य स नित्यबहु-
वचनान्तः । परसमीपवर्तिता च परत्र ग्रन्थमाश्लवं लोपप्रतियोगित्वं वा । तथा च
बहुवचनमात्रप्रकृतित्वं नाम बहुवचननिष्ठविधेयदानिरूपितोरेत्यत्वे सति द्विवचनैक-
वचननिष्ठविधेयदानिरूपितोरेत्यत्वानाश्रयत्वम् । अयं सुन्दरदार इत्यत्र सुन्दर जस्
दार जस् इत्यलौकिकविग्रहे बहुव्रीहिविधानात् दारशब्दस्य बहुवचनमात्रप्रकृतित्व-
मत्येवेति नाव्याप्तिः ।

‘न च प्रत्युधारणं शब्दानां भेद’ इति भवे रामा इत्यत्र रामशब्देऽपि बहुवचनमात्र-
प्रकृतितयाविन्नातिरिति वाच्यम्, बहुवचनप्रकृतित्वे सति अन्यवचनप्रकृतिवृत्त्यानु-
पूर्वीरहितत्वं नित्यबहुवचनान्तत्वमिति विवक्षितत्वात् ।

न धैवमपि दारयतेर्भावध्वन्तदारणार्थकदारशब्दस्यैकवचनप्रकृतितया तद्भू-
त्त्वानुपूर्व्या दारत्यरूपायाः श्रौबोधकदारशब्दे सत्त्वेनाव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यम् ।
बहुवचनविराष्ट्रत्वं नित्यबहुवचनान्तत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । वैशिष्ट्यश्च स्वप्रकृ-
तित्वस्यविराष्ट्रवृत्त्यानुपूर्व्यभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । सम्बन्धघटकस्ववैशिष्ट्यश्च स्वा-
सजातीयवचनप्रकृतित्वस्वप्रकृतिबोध्यार्थपरत्वोभयसम्बन्धेन । रामस्य दारा इत्यादि-
बहुवचनं परिगृह्य तत्प्रकृतिमूतदारशब्दे सत्तृणसम्बन्धः कार्यः । तथा हि दारा इति
असूत्रपथबहुवचनस्य स्वप्रकृतित्वरूपः प्रथमसम्बन्धो दारशब्दे वर्तते, तथा स्वासजा-

तीयवचनप्रकृतित्वादिसम्बन्धद्वयेन तद्विशिष्टो न स्त्रीवाची दारशब्दो न वा दारणार्थ-
वाची । आद्ये प्रथमसम्बन्धविरहात् द्वितीये स्वप्रकृतिबोध्यार्थपरत्वरूपद्वितीयसम्बन्ध-
विरहात् । एवञ्च स्वविशिष्टस्याप्रसिद्धौ तद्वृत्त्यानुपूर्व्या अप्यप्रसिद्धत्वात् अप्रसिद्ध-
प्रतियोगिकाभावस्य च शाब्दिकैः स्वीकारेण तादृशानुपूर्व्यभाववत्त्वरूपद्वितीय-
सम्बन्धोप्यस्तीति तादृशबहुवचनविशिष्टत्वरूपं नित्यबहुवचनान्तलक्षण समन्वेति ।
एवं लाजादिशब्देष्वपि लक्षणसमन्वय उद्दनीयः । एतच्च लक्षणमलक्ष्येषु घटादि-
शब्देषु नास्तीति नातिव्याप्तिरपि ।

अत्र लक्षणे स्वप्रकृतित्वरूपप्रथमसम्बन्धनिवेशो विफल इति न मन्तव्यम् । यतः
तत्सम्बन्धानुपादाने बहुवचनविशिष्टवृत्त्यानुपूर्व्यभाववत्त्वं नित्यबहुवचनान्तत्वमिति
निश्चित्यवसाने मैथिली दारा इत्यत्राव्याप्तिर्न परिहृता स्यात् । तथा हि कुठारेण
वृक्षस्य दाराः (दारणानि) इति बहुवचनमादाय स्वविशिष्टो वृक्षस्य दारः (दारणम्)
इति वाक्यघटकौ दारशब्दः तत्र स्वासजातीयप्रथमैकवचनप्रकृतित्वरूपप्रथमसम्बन्धस्य
स्वप्रकृतिबोध्यार्थपरत्वरूपद्वितीयसम्बन्धस्य च सत्त्वात् तद्वृत्त्यानुपूर्व्यमत्त्वस-
म्भावेन तदभाववत्त्वरूपस्य नित्यबहुवचनान्तलक्षणस्य तत्रागमनात् । तत्सम्बन्धो-
पादाने तु वृक्षस्य दारा इति बहुवचनमादाय लक्षणासमन्वयेऽपि रामस्य दारा इति बहु-
वचनं परिगृह्य लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिः ।

नैयायिकैरप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमेनोक्तलक्षणस्य कापि समन्वयाभावेना-
संभवदोषपातात् तन्मतानुसारेण स्वविशिष्टवृत्त्यानुपूर्व्यभाववत्त्वरूपद्वितीयसम्बन्धम-
नुक्त्वा तत्स्थाने स्वाभाववत्त्वरूपः सम्बन्धो वाच्यः । अभावीयप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धस्तु स्वविशिष्टवृत्त्यानुपूर्व्यमत्त्वं वक्तव्यः । अत्र सम्बन्धद्वयं प्रागुक्तमेव । स्वास-
जातीयत्र साजात्यं च स्ववृत्तिबहुवचनतद्विवचनत्वैकवचनत्वान्यतमत्त्वमिति दिक् ।

एवमुक्तसम्बन्धद्वयेन द्विवचनविशिष्टत्वं नित्यद्विवचनान्तत्वम् । एकवचनविशि-
ष्टत्वं नित्यैकवचनान्तत्वम् । वचनविशिष्टत्वं च नियतवचनत्वं नित्यबहुवचनादित्रितय-
साधारणं बोध्यम् । इममर्थमभिप्रेत्यैव एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः । सम-
शब्दो नित्यं द्विवचनान्त इत्यादिः शाब्दिकानां व्यवहारः ॥७०॥

विंशत्यादिशब्दविचारः

विंशत्याद्याः परार्थान्तास्त्रिविधा अर्थमेदतः ॥७१॥

ये विराटित्वादिसंख्यायुक्तसंख्येयवाचकाः ।

नित्यैकवचनान्तास्ते भवन्तीति विनिर्णयः ॥७२॥

विराट्पाद्याः परार्थान्ता ये संख्यावाचकाः शब्दाः ते अर्थत्रैविध्यात् त्रिविधाः अर्थ-
त्रितयराक्ता इति यावत् । तथा हि (१) विराटित्वादिसंख्याविशिष्टसंख्येये, (२)
विराटित्वादिसंख्यामात्रे, (३) विराटित्वादिसंख्याविशिष्टसंख्येयसमूहे च शक्ताः ।

तत्र ये विराटित्वादिविशिष्टसंख्येयपरास्ते नित्यैकवचनान्ताः । तदाहरणम्—
विराटिर्घटाः, विराति घटानानय, विराट्वा घटैर्जलमानांतम्, शताय ब्राह्मणेभ्यो
गावो दद्याः ।

एवञ्च विराटिद्वयतात्पर्येण विराटी घटा इत्यादयो नैव प्रवीणाः, नापि बहुविराति-
तात्पर्येण विराटयो घटा इत्यादयः । तथा सति नित्यैकवचनान्तत्वमद्वापत्तेः । तदाह-
'नित्यैकवचनान्तान्ते भवन्तीति विनिर्णय' इति ते संख्यावच्छिन्नसंख्येयपरा विराट्पा-
दयो नित्यैकवचनान्ता भवन्तीति विदुषां निर्णय इत्यर्थः । तथा चाभरसिंहः—

“विराट्पाद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः” । अत्यार्थः ये विराट्पाद्याः संख्येय-
संख्ययोः अर्थान् विराटित्वादिसंख्याविशिष्टसंख्येये प्रयुज्यन्ते ते सर्वे सदा एकैव
एकत्वरारक्ता एव, नित्यैकवचनान्ता इति यावत् । द्वे शते त्रीणि शतानीत्यादयः प्रयोगास्तु
संख्येयसमुदायार्थपराणां न तु संख्येयमात्रपराणामिति वक्ष्यते ॥७१-७२॥

ते च संख्येयवत्तूनां विशेषणपराः परम् ।

न वैषामेकरोपो वा इन्द्रो वानमिधानतः ॥७३॥

अपरश्चायं विशेषः । ये विराटित्वाद्यवच्छिन्नसंख्येयपरास्ते संख्येयवत्तूनां घटा-
दीनां विशेषणसमर्पका एव भवन्ति न विशेष्यसमर्पकाः । घटानां विरातिः, गवां
शतमित्येवं विशेष्यसमर्पकत्वेन प्रयोगास्तु संख्यामात्रपराणां संख्येयसमुदायार्थपराणां
वैषामे स्पष्टोभविष्यति ।

अत्रान्वयमपि विशेषनाद्—‘न वैषामेकरोपोस्तीति’ । अर्थं विराटित्वाद्यवच्छिन्नसंख्येय-
यकविराट्पादिरान्दानामेकरोपो न भवति, नापि इन्द्रसमासः । कुतः ? अनमिधानात् ।
विराटी घटा इत्यादिवत्त्वविराट्पादपरादेरप्रवृत्तेः नित्यैकवचनान्तत्वानुपपत्तेः । विराट्पादि-
तोऽधिकसंख्यकसंख्येयार्थविषययान्तु घटानां विराटी विराटयो वैषामेवैव प्रयोक्तव्यं
भवति । एवम् विराटिर्वाकविरातिश्च विराटिर्वाकविराटी इत्यादेरपि नास्ति शोषकता ।

यथा एकादिदशान्तानामेकरोपद्वन्द्वावनभिधानान्न भवतस्तथा संख्येयपराणां विशल्यादीनामपि तौ न भवतः ।

यद्यपि शब्देन्दुशेखरकृता नागेशमतेन एकादिदशान्तसंख्यावाचिनामेकरोपद्वन्द्वावनभिधानान्न ह्येत्येवोक्तं तथापि संख्येयमात्रवाचिनामुपलक्षणं तत् ॥७३॥

द्वितीयभेदास्ते संख्यामात्रं प्रत्याययन्ति ये ।

इमे तु सर्ववचनाः एकशेषप्रवर्तनात् ॥७४॥

ये च द्वितीयभेदा विशल्यादयो विश्रित्वादिसंख्यामात्रपराः तेष्वेकशेषप्रवृत्त्या द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । तथा ह्येकं चेद्विश्रितित्वं विवक्षितं तदैकवचनं, घटानां त्रिश्रितः संप्रत्या । यदि च विश्रितित्वद्वयं विवक्षितं तदा द्विवचनं, घटानां विश्रितौ संख्ये । यदि च बहु विश्रितित्वं विवक्षितं स्यात्तदा बहुवचनं, घटानां विश्रितयः संख्या इति ।

संख्यामात्रपरविशल्यादेः प्रयोगान्तरं यथा विश्रितिसंख्याका घटा इत्यादि । यद्यपि एकसंख्याको घटः, द्विसंख्याकौ घटौ इत्यादयोऽपि प्रयोगा जायन्ते, तथापि एकादिदशान्तानां न संख्यामात्रशक्तत्वम् । किन्तु प्रयोगे लक्षणया धर्ममात्रपरत्वम् । तेषां संख्यामात्रशक्तत्वे मानाभावात् । विशल्यादीनां संख्यामात्रशक्तत्वे तु कोपरूपानुशासनं प्रमाणम् । तथाचामरः

“विशल्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ।

संख्यायां द्विबहुत्वेस्तस्तेषु चानवतेः त्रियः” ॥

अत्र संख्यायां द्विबहुत्वे स्त इत्यस्य संख्यामात्रबोधकत्वे द्वित्वबहुत्वे अपोत्यर्थः । अत्र वाक्ये सदैकस्यासम्बन्धात् । संख्यामात्रार्थकत्वे तत्रैकत्वबोधकत्वस्य स्वत एव सद्भावात् एकत्वे इति विशिष्य नोक्तम् । एकरोपेण विश्रितित्वद्वयादिवोधकत्वे द्विवचनबहुवचने अपि । संप्रत्याविशिष्टसंख्येयबोधकत्वे सदैकस्योपादानेन एकरोपामास्य सूचनात् । संख्यामात्रपरत्वेऽप्येकरोपामावो मा ह्यायीत्याशयः ॥७४॥

तृतीयभेदाः संख्येयसमूहप्रतिपादकाः ।

एमियोगे च, एष्येव परिच्छेदार्थवाचकात् ॥७५॥

तथात्वे चैकशेषेण समुदायादिशब्दवत् ।

इमेऽपि सर्ववचनाः प्रयुज्यन्ते यदृच्छया ।

विशेष्यबोधका एव संख्येयार्थस्य ते ध्रुवम् ॥७६॥

एतावता विरात्यादेरर्थद्वयं सप्रपञ्चमुक्तम् । अतः परं तृतीयोऽर्थो निरूप्यते योऽर्थोऽमरसिंहेन नोक्तः ।

विरात्यादयो विरातित्वादिविशिष्टसंख्येयारब्धसमूहवाचका अपि । एतद्योगे च समूहसंपादियोगवत् परिच्छेद्यबोधकात् पृच्छेव भवति । यथा घटानां विरातिरानीता, गावां शतं दत्तम्, अत्र मीध्मशतं दग्धं दुर्योधनशतं तथा इति ।

न चात्र विरात्यादयो विरातित्वाद्यवच्छिन्नवाचका एव, न तु तत्समूहबोधका इति वाच्यम्, समूहत्वेनाबोधकविरात्यादियोगे पृच्छा अप्रवृत्तेः । एतद्योगे च समूहादियोगवत् पृच्छा एव प्रयोग इति वैपण्यात् । किञ्च तेषां सदैकत्वे इत्यभिधानात् कोटयो ब्रह्महत्यानाम्, रथानामयुतैः षड्भिरिति बहुवचनानुपपत्तिः ।

नापि संख्यामात्रबोधकाः, आनीतेत्यादिसमानाधिकरणविरोपणानुपपत्तेः । तस्मात् संख्यावच्छिन्नबोधकेभ्यः संख्यामात्रबोधकेभ्यश्च विलक्षणा एवेति संख्येयसमूहबोधकाः । अत एवैषामेकशेषेण समूहसंप्रवृत्तादीनामिव सकलवचनान्तता, न तु संख्यावच्छिन्नबोधकविरात्यादिवन्नित्येकवचनान्तता ।

अथ यदि विरात्यादयः संख्येयसमूहवाचका अपि तदा अमरसिंहेन कुतो नोक्ता इति चेत्—समूहवाचिनां समूहादिराब्धवद्वचनव्यवस्थया सकलवचनान्तत्वस्य स्वत एव साध्यत्वात् । तथापि विरात्यादीनां संख्येयसमूहार्थता कुतो नोक्ता इति चेत् ? उच्यते—संख्यावच्छिन्नसंख्येये वर्तमाना विरात्याद्याः सदैकत्वे वर्तन्ते इत्यर्थबोधनद्वारा तेभ्य एकवचनमेव न द्विवचनबहुवचने भवत इत्यर्थस्य पर्यवमानेन वचनव्यवस्थया एव तदुद्देश्यत्वात् संख्येयसमूहबोधकविरात्यादेस्तु समूहवृत्तादिवद्वचनव्यवस्थया सत्त्वेन तत्र वचनव्यवस्थया अनावश्यकत्वात् ।

यत्तु विरात्यादयो न संख्येयसमूहे शक्ताः अत एवामरसिंहेन नोक्ताः । समूहत्वेन बोधरम आनुभविकत्वे स बोधो लक्षणयोपपद्यते इत्याशयेन न तदुक्तिरिति—तत्र । तथा सति मंशमात्रे शक्तिर्यु, मंशेयस्य लक्षणमेव निशोऽ इति स्वोक्त्य संख्येयेऽपि शक्तिर्नोच्येत । कस्मात्प्रायमारायोऽमरसिंहस्य ।

तर्हि विंशत्याद्यानां समूहवाचकत्वं कथमवधार्यते ? विंशतिर्घटाः, घटानां विंशतिरित्यादिद्विविधप्रयोगदर्शनात् शक्तिद्वयमवधार्यते इति तु न वक्तव्यम्, उभयत्रापि संख्येयानामेव प्रतीत्या विंशत्यादीनां परिच्छेद्यान् प्रति विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा बोधकत्वोपगमेनैव तदुभयप्रयोगोपपत्तेः । तत्रायं विशेषः । परिच्छेदेषु विशेषणता अभेद-सम्यग्धेन विशेष्यता तु संख्येयनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितेति । तत्र च विशेषणतासमर्पकत्वे नित्यैकवचनान्तता विशेष्यतासमर्पकत्वे तु द्विवचनबहु-वचनान्ततापीति व्यवस्था । विंशतिर्घटा इत्यतो विंशतित्ववदभिन्ना घटा इति बोधः । घटानां विंशतिरित्यतश्च घटगतविंशतित्ववन्त इति तस्मादुक्तप्रयोगद्वैविध्यात् शक्तिद्वय-मवधार्यत इति न साम्प्रतमिति चेत्—

अत्रोच्यते महामहोपाध्यायमैथिलपरमेश्वरवृत्तप्रयोगदर्पणे “विंशत्यादी त्रिष्ट एवैक-शेषः । स च संख्यावच्छिन्नसमुदायपराणां, ब्राह्मणानां विंशती इत्यादौ द्वित्वसंख्याव-च्छिन्नौ द्वौ समुदायावित्यर्थप्रतीतेः, विंशती घटा इत्यादौ चत्वारिंशतोऽप्रतीतेः” इति भाट्टा-दय” इत्युक्तम् । अनेन विंशत्यादीनां विंशतित्वाद्यवच्छिन्नशक्तत्वम् विंशतित्वाद्यव-च्छिन्नसमुदायशक्तत्वं चेति स्पष्टमेव लभ्यते ।

अपि च पट्टकिंविंशतित्रिंशदितिसूत्रे “एवन्तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्य-न्ती”ति भाष्यव्याख्यायां कैयटः “परिमाणी च द्विविधः द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा द्रव्याणि । तत्र संघातस्यैकत्वाद् विंशतिरित्येकवचनं सिद्धयति । द्रव्याणान्तु परिमाणित्वे विंशतिगवम् विंशतिपूलीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः” इति ।

अस्य कैयटप्रत्ययार्थः । विंशत्यादयः परिमाणिव्यवस्थाः । परिमाणी च द्विविधः द्रव्यसंघातः अर्थात् विंशतित्वादिविशिष्टव्यक्तीनां संघातः समूहो, भिन्नानि वा द्रव्याणि अर्थात् विंशतित्वादिविशिष्टा व्यक्तयः । तत्र संघातस्यैकत्वात्तद्वत्तमेकत्वं यदि विवक्ष्यते तदा विंशतिरित्येकवचनं सिद्धयति । यदा पुनः समूहद्वयविवक्षा तदा द्विवचनम्, यदा च संघातगतबहुत्वविवक्षा तदा बहुवचनमपि । एकवचनं सिध्यतीत्यस्य एकवचनमपि सिध्यतीत्यर्थपरत्वात् । द्रव्याणान्तु परिमाणित्वे विंशत्यादेः विंशतित्वादिविंशति-विशिष्टव्यक्तिवाचित्वे विंशतिगवं विंशतिपूलीति समानाधिकरणसमासः सिद्धयति । यद्यत्र विंशतिपदार्थो विंशतिव्यक्त्यारब्धसंघातः स्यात्तदा गोपूलादिभिः सामानाधिकर-ण्याभावा “सद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे” इत्यनेन शास्त्रेण समानाधिकरणेन सह विधी-यमानः समासो न स्यात् । तस्मात्तत्र विंशतिपदार्थः परिमाणिव्यक्तयः स्वीक्रियते इति । एतेन भाष्यव्याख्यानपरकैयटप्रत्येन विंशत्यादेः विंशतित्वाद्यवच्छिन्नशक्तिर्वाचित्वं तत्समूहवाचित्वं च लभ्यते । एवं तावत् विंशत्यादौ शक्तित्रयं निरूपितम् ।

तत्र संख्यावच्छिन्नपरा विंशत्यादयो नित्यैकवचनान्ताः । तत्रयोगा विंशतिर्घटाः सन्ति, विंशतिं घटान् आनय, विंशत्या रूप्यकैः क्रीतमित्यादयः । एवं त्रिंशद् घटाः, त्रिंशत् घटान्, त्रिंशता रूप्यकैः क्रीतमित्यादयः । विंशतित्ववदभिन्ना घटा इत्यादि-स्तदर्थः ।

संख्यामात्रपरास्तु सकलवचनान्ताः । यथा घटानां विंशतिः संख्या, एकं घटवृत्ति-विंशतित्वं संख्येति तदर्थः । घटानां विंशती संख्ये, बहुघटवृत्तिविंशतित्वद्वयं संख्येत्यर्थः । इह विद्यालये छात्राणां विंशतयः संख्या, बहुच्छात्रगतबहुविंशतित्वानि संख्या इत्यर्थः । संख्यापरविंशत्यादियोगे संख्येयवाचकघटादिपदं बहुवचनान्तमेव भवति, त्वोत्तरवर्ति-विभक्त्या प्रकृत्यर्थे संख्याया विवक्षितत्वात् तस्य च बहुत्वात् ।

विंशतित्वादिसंख्यावच्छिन्नसंख्येयसमूहबोधका अपि विंशत्यादयः समूहा-दिशब्दवत्सकलवचनान्ताः, यथा घटानां विंशतिरानीता, बहुघटगतविंशतित्ववदारब्ध एकः समूह आनीत इत्यर्थः । एवं घटानां विंशती आनीते इत्यस्य घटगतविंशतित्वद्वय-वदारब्धौ द्वौ समुदायावित्यर्थः । एवमेव 'इहच्छात्राणां विंशतयः पठन्ति' इत्यस्य बहुच्छात्रगतबहुविंशतित्ववदारब्धा बहवः समूहाः पठन्तीत्यर्थः ।

यद्यपि समूहो नारभ्यते, अपि तु समूहत्वम्, तथापि समूहत्वगतारम्भकर्मत्वस्य-समूहे समारोपात्तथा बोधः ।

इदमत्र बोध्यम् विंशत्यादिप्रकृतिकविभक्तिवाच्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थसंख्यायामेवा-न्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तथा चोक्तं व्युत्पत्तिवादे गदाचरेण "विरुद्ध-संख्यावच्छिन्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या संख्या प्रकृत्यर्थावच्छेदकसं-ख्यायामेवान्वेयी"ति ।

नागेशस्तु पक्षविंशतीतिसूत्रभाष्यस्य प्रसिद्धेद्योते आह 'अत्र वदन्ति विंशतिशब्द-द्वयादिशब्दयोः को विशेषः समुदितद्रव्यसमवायित्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । द्वेकयो-रित्यादौ तेषामपि संख्यामात्रवचनताया दृष्टत्वाच्च ।

तस्मादयमत्र भाष्यार्थः विंशत्यादयो द्वयादयश्च धर्मशक्ता एव । धर्मधर्मिणोरभे-दाच्च व्यक्ती कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विंशत्यादयः कदाचिद् भेदेन संख्यां वदन्ति गवां विंशतिरिति, कदाचिदभेदेन विंशतिर्गाव इति । यदाप्यभेदेन तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा गावो धन-मित्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येन द्रव्यप्रतीतिर्धनशब्दात् । इयांस्तु विशेषः तत्र कदाचित्त्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः । अन्यागतधर्मवैशिष्ट्यधर्मन्यस्य कथ-निति चेत्—आरोपेणेति गृह्यते । द्वयादयस्तु स्ववाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभेदेन तद्वत्-संख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावादिति न कदाचिदपि तत्रैक-

वचनम् नापि विंशत्यादिभ्यो बहुवचनम् । विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव । द्वयेक-
योरित्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति द्विवचनम् ।
एवं प्रतीतिरोद्देशवृत्तिविषयैवेति नातिप्रसङ्गः । न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जातावेकवचन-
मित्यस्याप्ययमेवार्थः । जातिगतसंख्यारोपाद्द्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति । तद्वत्संख्यारोपञ्च
विनिगमनाविरहात्सकलव्यक्तिष्विति सकलव्यक्तिप्रतीतिः । जातिप्राधान्यविवक्षेत्यस्या-
प्ययमेवार्थः तद्व्यनयन् वक्ष्यति अथ धाऽव्यतिरेकादि”ति ।

इदमत्र बोध्यम् अयं नागेशसिद्धान्तो “विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्य-
योरिति” नामलिङ्गानुशासनप्रतिकूलः, व्युत्पत्तिवादप्रत्यविरुद्धः, प्रोक्तकैयट्यन्यविरु-
द्धश्च । सर्वत्रारोपरूपभ्रमात्मकबोधस्वीकारोऽनुचितश्च । तदपेक्षयोक्तरीत्या शक्तित्रया-
भ्युपगमो न्याय्य इति ।

अथ यदुक्तं “संख्यावच्छिन्नपराणां न द्वन्द्व इति” सत्रायमनुयोगः । कथं तर्हि एकश्च
दश च एकादश, द्वौ च दश च द्वादशेत्यादयो द्वन्द्वः ? न च नैवे द्वन्द्वसमासाः, अपि तु
एकाधिका दशेत्यादिविभक्तत्वरूपः । शाकपार्थिवादित्वादधिकस्य लोप इति वाच्यम्,
पेच्छिकशाकपार्थिवादित्वकल्पने भानाभावात् । ‘एकादशेत्यादिप्रामाणिकप्रयोगास्तु न
मानं, तेषां द्वन्द्वसमासत्वेनाप्युपपत्तेः, एकादशेत्यादिव आधिक्यस्य पदार्थतावच्छेद-
करूपेणानुभवाभावाच्च ।’ किञ्च तद्वीत्या नवदशभिरित्यापत्तिः । सिद्धान्तकौमुद्यादौ
एकादशादीनामेकश्च दश चेत्यादि विग्रहोक्त्या तद्विरोधश्चेति चेत्, अत्राहुः जगद्गुरु-
गुरुवरशिबकुमारराजिचरणाः, द्वन्द्वानभिधानवादिनामिदं सात्पर्यम् यत् संख्याव-
च्छिन्नशक्तानां जानासंख्याप्रकारकबोधपरो द्वन्द्वो न भवत्यनभिधानात् । एकादशाद्वाद-
शादिशब्दास्त्वेकादशत्यद्वादशत्वरूपैकसंख्याप्रकारकबोधं जनयन्ति, न त्वेकत्वदशत्वा-
द्यनेकसंख्याप्रकारकम् । तेन द्वन्द्वो भवत्येव । नवदशत्वादिकं न काचित्संख्येति नव-
दशादिशब्दात् नवत्वदशत्वादिनानारूपेणैव बोधसंभव इति सादृशो द्वन्द्वो नेति ।
न चैवमपि “ननाद ढक्कां नवपञ्चवारमि”ति कथं प्रयोग इति वाच्यम् ? तत्र हि नव च
पञ्च च वाराण्यावृत्तयो यत्रेति विग्रहे त्रिपदबहुमीहिर्न तु द्वन्द्व इति ।

संख्यावाचकेषु एकादिकतुरन्तास्त्रिलिङ्गाः । तत्रैकशब्दो नित्यमेकवचनान्तः ।
द्विशब्दो नित्यद्विवचनान्तश्चतुःशब्दो नित्यबहुवचनान्तः । एवं पञ्चाष्टादशान्ता नित्यबहु-
वचनान्ताः । तेऽमी त्रिलिङ्गा अपि लिङ्गप्रयुक्तरूपभेदं न लभन्ते, अपि ॥ त्रिष्वपि-
लिङ्गेषु सरूपा एव । तथाचोक्तं ‘युष्मादस्मादपदसंहकास्त्रि सरूपा’ इति । पञ्चान् इत्या-
दयः “ष्णान्ता पठि”तिसूत्रेण पदसंहकाः । एकाष्टादशान्ताः संख्याविशिष्टसंख्येये
शक्ताः । एकोनविंशत्याद्याः नवनवत्यन्ताः स्त्रीलिङ्गाः । ते च संख्यावच्छिन्नपरा एकवच-

नान्ता एव । संख्यामात्रपराः संख्येयसंघातपराश्चानियतवचनाः । शतादिपराधान्तेषु केवलं कोटिराहः स्त्रीलिङ्गः । अन्ये प्रायेण नपुंसकलिङ्गाः । शतादयोऽपि समूहपराः संख्यामात्रबोधकाश्चानियतवचनाः । संख्येयमात्रबोधकास्तु निर्येकवचना इति बोध्यम् ।

संख्यावाचकविषये विदुषां मतमग्रहः

(१) एकादिपराधान्ताः संख्यावच्छिन्नवाचका इति गदावरस्य मतम् ।

(२) ते सर्वे संख्यामात्रवाचका इति नागेरस्य ।

(३) एकादयोऽष्टादशान्ताः संख्यावच्छिन्नवाचकाः । एकोनविरात्यादयस्तु संख्यावाचकाः संख्यावच्छिन्नवाचकाश्च इत्यनर्हिहस्वरसः ।

(४) एकादष्टादशान्ताः संख्यावच्छिन्नवाचकाः । एकोनविरात्यादयस्तु संख्यावच्छिन्नवाचकाः संख्यावच्छिन्नसंघातवाचकाश्चेति माहारीना कैयस्य च मतम् ।

(५) अस्माभिरु सर्वेषां मतानि विभाव्य एकादष्टादशान्तानां संख्यावच्छिन्ने निरात्यादीनान्तु संख्यायां संख्यावच्छिन्ने संख्यावच्छिन्नसमुदाये च शक्तिरुक्ता । एषां मतभेदेन शाब्दबोधे भेदेऽपि प्रयोगेषु न कश्चिद् भेदः ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे “शतादिपदोत्तरविभक्त्यसंख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंख्यायाने-
धान्वेति, यथा शतनेकं, द्वे शते, त्रीणि शतानांत्युक्तं तत्र शतादिपदं विरात्यादेरुपलक्ष-
णम् । अपि च शतनेकमित्यादिवाक्यस्य घटानामित्यादिः न तु घटा इति शेषः द्वे शते
घटा इत्यादिवाक्यस्य भ्रामार्याङ्गीकारे ‘विरात्याद्याः सदैकत्वे’ इत्यनुशासनविरोधान्
तथा प्रयोगाणां क्वचिदप्यदर्शनाच्च । तस्मात् परिमाणेष्वभेदेन विशेषणपराणां विरा-
त्यादीनानेकवचनान्तत्वे एव साधुत्वमेष्टव्यम् । मतान्तरे तु द्वे शते इत्यादौ शतादयः
शतादिसमूहबोधकाः द्वौ शतसमूहौ इत्यर्थप्रतीतेः, तदा तु घटादिसंख्येयबोधकादुचि-
त्तैव पट्टीति प्रयोगे भेदाभाव इत्यतमतिविस्तरेण ॥५५-७६॥

क्वचिदादरे बहुवचनम्

आदरे क्वचिदेकस्मिन् द्वयोरेपि च कुत्र चिन् ।

बहूनां वचनं काव्ये नाटकेऽपि च दृश्यते ॥७७॥

संज्ञामिन्नादतः शब्दान्मिश्रादः पञ्चविंशति ।

तस्मिन् साधुत्वमेष्टव्यं यथा दारादितः परे ॥ ७८ ॥

क्वचिदादरबोधकं बहुवचनमेकद्वेष्वपि प्रयुज्यते कविभिः । यथा एकस्मिन् आर-

मिश्रान् विज्ञापयामि । तत्रभवन्तः प्रमाणम् । द्वयोः आचार्याभिनवगुप्तपादा आहुः । गुरुचरणा आहुः । कचित्कचिदेतादृशप्रयोगदर्शनादद्यत्वे देवदत्तमहोदयाः, भवदत्त-महारायाः, महामहोपाध्याया इत्येवं भूयांसि एकस्मिन् बहुवचनानि प्रयुज्यते मन्यन्ते चैकवचनप्रयोगे तदनादरमिव । तदेवं बहुवचनानां साधुत्वे महाकविसंप्रदाय एव शरणम् । परन्तु कवयोऽपि संहाराब्दाद्बहुवचनं कचिदपि न प्रयुक्तवन्तः । अतोऽद्यत्वे संहाराब्देऽपि बहुवचनं साधु मन्यमाना उपेक्ष्याः । व्याकरणविरोधस्तु दारशाब्दादिपूक्त-रीत्या कथंचिदपि परिहर्तुं शक्यत एव । परन्तु रामायणपुराणेतिहासादिष्वेवं प्रयोगा नैव दृश्यन्ते । तस्मादियं सृष्टिर्नूतना प्रतिभातीत्यलम् ।

वयं ब्रूम इत्यादेरपत्ति

वयं ब्रूमः इत्यादि बहुवचनं साधु, “अस्मदो द्वयोश्चे”ति शास्त्रात् । न च सविशेष-णानां प्रतिषेधात्

“कचिद्बदन्त्यमृतमस्ति पुरे सुराणां
कचिद्बदन्ति वनिताधरपद्मवेपु ।
ब्रूमो वयं सकलशास्त्रविचारदत्ता
जम्बीरनीरपरिपूरितमत्स्यखण्डे ॥”

इत्यत्र कथमेकस्मिन् बहुवचनमिति वाच्यम्, कौमुद्या “सविशेषणानां प्रतिषेध” इति वार्तिकव्याख्याया शेषरहता दत्तोत्तरत्वात् । तत्र हि इदं मुख्यार्थं बहुवचननिषे-धाय । यदा त्वस्मच्छब्दस्य स्वघटिते उद्भूतावयवभेदे समुदाये लक्षणा यदा बहुवचनं भवत्येव । तेन ‘त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः’ इत्यादि सिद्धमित्युक्तम् । शब्दकौस्तुभे तु “सविशेषणानां प्रतिषेध” इति वार्तिके विशेषण-पदेनोद्देश्यसमर्पका एव गृह्यन्ते । तेन ‘त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभि-मानोन्नता’ इत्यादी न प्रतिषेध इत्युक्तम् । परन्त्वेवंरीत्या “ब्रूमो वयं सकलशास्त्रविचार-दत्ता” इत्यत्र बहुवचनं नोपपद्यते ॥ ७७-७८ ॥

अनुपपन्ने लिङ्गवचनविचारः

पूर्ववाक्यादुत्तरत्र पूर्वस्मिन्नुत्तरात्तथा ।

शब्दोऽनुपज्यते लिङ्गसंख्याविपरिणामतः ॥ ७९ ॥

वाक्याङ्गितपदस्य पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपद्नो भवति । कचिच्च परवाक्यात्पूर्व-
वाक्ये । स च यथासंभवं स्वरूपेण, लिङ्गविपरिणामेन, वचनविपरिणामेन, उभय-
विपरिणामेन वेत्यष्टधा ।

(१) तत्र स्वरूपतः पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपद्नो यथा—

“उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ॥

चैत्राय लेखनी दत्ता, मैत्राय पुस्तकी ।

अत्र प्रथमोदाहरणे सन्धिरिति पूर्ववाक्यगतं स्वरूपेणैव “न मित्रेणे”त्युत्तरवाक्येऽनु-
पज्यते । द्वितीयेऽपि दत्तेतिपदं तथाभूतमेव मैत्राय पुस्तकीत्युत्तरवाक्ये सम्बध्यते ।
अन्यथा वाक्यमपूर्णं स्यात् ।

(२) स्वरूपेणोत्तरवाक्यात्पूर्ववाक्येऽनुपद्नो यथा—

“निरुद्धमाना यदुभिः कथंचिन्मुहुर्मुहुर्दुश्चिदिपुरग्रपादान् ।

ध्रुवं गुरुन् मार्गरुधः फरीन्द्रानुल्लङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदोषुः” ॥

“स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम्” ॥

अत्र प्रथमपद्ये उत्तरवाक्यषटकस्य तुरंगा इति पदस्य प्रथमवाक्येऽनुपद्नः । द्वितीय-
पद्येऽपि स्वशक्त्युपचये केचिदित पूर्ववाक्ये ‘परस्य व्यसनेऽपरे यानमाहुरि’त्युत्तरवा-
क्यात् ‘यानमाहुरि’ति पदद्वयं स्वरूपेणैव सम्बध्यते ।

(३) लिङ्गविपरिणामेन पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपद्नो यथा—

मया काशी विलोकिता, त्वया वृन्दावनम् ।

अत्र विलोकितेति स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टं पूर्ववाक्ये । तच्च नपुंसकलिङ्गेन विपरिणा-
मात् विलोकितमित्याकारीकृतं सत् उत्तरवाक्ये सम्बध्यते । तेन त्वया वृन्दावनं
विलोकितमिति वाक्यं संपद्यते ।

(४) लिङ्गविपरिणामेन परवाक्यात् पूर्ववाक्येऽनुपद्नो यथा—

मया काशी, त्वया तु वृन्दावनमवलोकितम् ।

अत्र परवाक्यप्रविष्टस्यावलोकितमिति पदस्य खोलिङ्गेन विपरिणतस्य पूर्ववाक्येऽनुपपन्नः ।

(५) वचनविपरिणामेन पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपपन्नो यथा—

चैत्रो गृहे भुक्तवान्, मैत्रजैत्रौ बहिः ।

अत्र प्रथमवाक्यस्थस्य भुक्तवानिति पदस्य द्विवचनविपरिणामेनोत्तरवाक्ये सम्बन्धस्तेन मैत्रजैत्रौ बहिर्भुक्तवन्ताविति वाक्यं सम्पद्यते ।

(६) वचनविपरिणामेन परवाक्यात् पूर्ववाक्येऽनुपपन्नो यथा—

कस्मै चिदन्तेवासिने द्वे पुस्तके कस्मै चित्तु तन्मूल्यं प्रदत्तम् ।

अत्रोत्तरवाक्यात् प्रदत्तमित्येषवचनान्तस्य द्विवचनान्ततया विपरिणामस्य प्रदत्ते इत्याकारं प्राप्तस्य पूर्ववाक्येऽनुपपन्नः । अत्र च पूर्ववाक्यादप्यन्तेवासिने इति पदस्य यथावदुत्तरवाक्ये सम्बन्ध इत्यपि विशेषः ।

(७) लिङ्गवचनोभयविपरिणामेन पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपपन्नो यथा—

चैत्रमैत्रौ काशीं गतवन्तौ, तयोर्भार्यास्तु स्वस्वजनकगृहान् ।

अत्र पूर्ववाक्यान्तर्गतस्य गतवन्ताविति पदस्य लिङ्गेन वचनेन च विपरिणामात् गतवत्य इत्येतादृशरूपं प्राप्तस्य परवाक्ये सम्बन्धः ।

(८) लिङ्गवचनोभयविपरिणामेनोत्तरवाक्यात् पूर्ववाक्येऽनुपपन्नो यथा—

चैत्रमैत्रयोर्भार्याः स्वस्वजनकगृहान्, तौ तु तीर्थानि गतवन्तौ ।

अत्रोत्तरवाक्यघटकं गतवन्तावितिपदं लिङ्गेन वचनेन च विपरिणतं गतवत्य इत्याकारं सन् पूर्ववाक्ये सम्बन्ध्यते इति दिक् ॥ ७६ ॥

प्रकृतिविकृतेभावे वचनव्यवस्था

प्रकृतिविकृतिश्चैत्र यत्र कर्मद्वयं स्थितम् ।

तत्रेच्छया लादयः स्युः कचिदेकत्र कर्मणि ॥८०॥

एवं यत्रोभयं कर्तृ प्रकृतिविकृतिस्तथा ।

तत्रापि कचिदेकस्मिन्नर्थे कर्तरि लादयः ॥८१॥

अयेदं विचार्यते प्रकृतिविकृत्युभयकर्मकात् चादशोभयकर्तृकाश्च धातोः किं प्रकृति-
रूपे कर्मणि कर्तरि च लकाराः आहोस्वित् विकृतिरूपे ? तत्राद्यपक्षे काष्ठानि भस्म
क्रियन्ते, काष्ठानि भस्म भवन्ति, काशाः कटः क्रियन्ते, काशाः कटो भवन्तीत्यादयः
प्रयोगाः स्युः । अन्त्यपक्षे तु काष्ठानि भस्म क्रियते भवति वा । काशाः कटः क्रियते
भवति वेत्यादयः । न च करोतेः काष्ठकाशादिकर्मकत्वमसंगतम्, तस्य यन्तार्थकत्वात्
उत्पादनार्थकत्वाद्वा । अत एव काष्ठानि क्रियन्ते इत्यादयो न प्रयोगा इति वाच्यम्,
यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यत्र निस्सरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते बलाहकान्निःसृत्य
विद्योतते इत्यर्थप्रत्ययात्, तथा करोतेरपि दाहाद्यङ्गे (दाहादिपूर्वके) उत्पादने दृष्ट्या
काष्ठादिकर्मकत्वसंभवात् । काष्ठानि भस्म करोतीत्यतः काष्ठानि दहन् भस्मोत्पादयती-
त्यर्थः । दाहादेः त्यजन्यत्वसम्यन्वेनोत्पादनेऽन्वयान् यत्र काष्ठं दहति सुवर्णस्य च
भस्म करोति तत्र काष्ठानि भस्म करोतीति न । तस्मात् काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृति-
भावविषयतामेव तथा प्रयोगः । एवं कारान् कटं करोतीत्यतः कारान् योजयन्
कटमुत्पादयतीति यावः । तथा च दाहादीं काष्ठादेः कर्मत्वमुत्पादने तु भस्मादेः ।

अत्र प्रकृतिविकृतिभयसम्बन्धे पठ्यो विधाय काष्ठानां भस्म करोति, कारानां कटं
करोतीत्यादयोऽपि प्रयोगा भवन्ति । प्रकृतिरूपे विकृतिरूपे वा कर्मादौ लादय इति
सन्देहयोजन्तु आख्यातेनोभयोः कर्मणोः कर्त्रोर्वाऽभिधानेऽपि तयोर्विभिन्नसंस्त्यकत्वे
उभयगतसंस्त्ययोर्यौघदितुमशक्यत्वादप्यतरगताया एव संस्त्याया बोधनीयत्वेन प्रकृति-
गतसंस्त्याबोधकस्तिङ् बिधेय एत विकृतिसंस्त्याबोधक इत्यत्र विनिगमनाविरहः । न
च 'काशी प्रयागो मधुरा च मया गंस्यन्ते' इत्यत्र यथा सकलकर्मगता संस्त्या तिङ्गभि-
धीयते तथा काष्ठानि भस्म क्रियन्ते इत्यत्रापि सकलकर्मगता संस्त्याभिधीयतामिति
वाच्यम् एवं हि काष्ठं भस्म क्रियेते इति प्रयोगापत्तेः ।

अत्र वदन्ति प्रकृतिविकृत्युभयकर्मसत्त्वे "गृह्णाति वाचकः संस्त्यां प्रकृतेर्विद्वत्तेर्न हि"
इत्युक्तत्वात्, "भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटय" इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च प्रकृ-
तिसंस्त्याभिधायनः एव तद्वचनो भवतीति । तदसन् "पुनरावृत्तः सुवर्णादिपण्डः पुनर-
पर्याप्त्या युक्तः गन्धिराद्वास्मदशो कुण्डले भवतः" इति मशमाप्रयोगविरोधान् ।
अत्राप्यातस्य विकृतिभूतकुण्डलसंस्त्याबोधकत्वान् । 'गृह्णाति वाचकः संस्त्यां प्रकृतेर्वि-
द्वत्तेर्न ही'ति केनचिदुक्त्य प्रामाणिकत्वाभावाच्च ।

दर्पणहन्मन्मण्डनम्

यत्तु दर्पणहता प्रकृत्युच्चैः संभूतमिति नृगस्त्यतः कारिकाव्याख्यावमरे परे चि-

त्यादिनोक्तम् स्रदिराङ्गारसदृशो कुण्डले भवत इति भाष्यनिर्देशो नाख्यातस्य विकृति-
समानवचनत्वे उपप्लम्बकः । तथा हि भाष्ये स्रदिराङ्गारसदृशो इति विशेषणेन तत्र
कुण्डलयोः प्रकृतित्वं गम्यते, सिद्धायाः विकृतेः पाकानपेक्षणात् । पुनरपरया कृत्या युक्त
इति विशेषणेन ॥ सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वम् आकृत्यन्तरयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् ।
युज्यते चैतत् 'सृष्टिवेत्येव सत्यमि'तिवत् संहतिमुपेन पुनरावृत्त इत्यनेनापि सुवर्ण-
पिण्डस्य विकृतित्वं गम्यते । तथा हि पूर्वोपमान्ताया विकृतिपरम्परायास्तत्पर्यवसायि-
त्वेन सिपाधयिपितसुवर्णनित्यत्वसिद्धेः । तस्मात् पूर्वनिर्दिष्टापरारुतिविशिष्टस्य तस्य
विकृतित्वमेव भाष्यकृत्तात्पर्यविषय इत्यस्यापि शक्तुं शक्यतया नोक्तभाष्यमाख्यातस्य
विकृतिसमानवचनत्वे साधकमिति—

तत्र । यथा हि सुवर्णस्य पिण्डप्रकृतित्वं पिण्डस्य तु सुवर्णविकृतित्वं यथा वा सुवर्ण-
पिण्डस्य स्वस्तिकप्रकृतित्वं स्वस्तिकानात् सुवर्णपिण्डविकारत्वं भाष्याल्लभ्यते तथैव सुव-
र्णपिण्डे कुण्डलद्वयप्रकृतित्वलाभात् तथा हि “सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति,
पिण्डाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते, स्वस्तिकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, पुनरावृत्तः
सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाकृत्या युक्तः स्रदिराङ्गारसदृशो कुण्डले भवतः” इति भाष्यं सांख्य-
मतानुसारेण प्रवृत्तम् । तन्मते च कार्यकारणयोरभेदोपगमात् एकस्मिन् सुवर्णे आकृति-
भ्रान्ता सुवर्णन्तु तदेवेति दृष्टान्तमुखेन द्रव्यस्य नित्यत्वसाधकम् । तस्यायमर्थः विशिष्टाऽ-
नेकसुवर्णखण्डमभिज्ञापात् कयाचिदाकृत्या पिण्डव्यवहारप्रयोजकाकृत्या युक्तं सत्
पिण्डो भवति पिण्डव्यवहारविषयो भवति । ततः पुनरभिज्ञापादितः पिण्डाकृतिमुप-
मृद्य पिण्डाकृतिं तिरोभाव्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनः स्वस्तिकाकृतिमुपमृद्य कटकाः
क्रियन्ते । पुनश्च ते दहनतापादेव आवृत्तः पुनरदभूतः सुवर्णपिण्डः अपरया पिण्डव्य-
वहारप्रयोजकाकृतिभिन्नया कुण्डलद्वयव्यवहारसंपादिकयाकृत्या युक्तः सन् कुण्डले
भवतः इति ।

एवं चैतन्नाम्यं कुण्डलयोरेवं विकृतित्वात्पर्यकं न सुवर्णपिण्डस्य । नानाखण्ड-
सुवर्णात् सुवर्णपिण्डः, सुवर्णपिण्डात् स्वस्तिकाः, स्वस्तिकेभ्यः कटकाः, पुनरपि द्रुतेभ्यः
कटकेभ्यः सुवर्णपिण्डः, पुनस्तस्मात् कुण्डले इत्येवं विकृतिपरम्परायां सुवर्णमेव
सर्वमिति द्रव्यस्य नित्यत्वसिद्धेः । यद्वा पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्ड इत्यनेनोपसंहृत्य सृष्टि-
प्रवाहदिदर्शयिष्या पुनः कुण्डलसृष्टिरभिहिता । त्वदुक्तोत्प्रेक्षिताययकत्वे कुण्डलसृष्टे-
नुक्त्योपक्रमोपसंहारयोरसंगतिः । स्रदिराङ्गारसदृशो इति विशेषणं न कुण्डलयोः
प्रकृतित्वसाधकं, न हि तत् तदानीन्तनपाकविशिष्टपरत्वे एव संगतं, सिद्धयोरपि

कुरडलयोर्भाष्यरक्तवर्णतया स्वद्विराङ्गारसादृश्यान् । अत उपरञ्चस्त्रमेव तद्विशेषणम् ।
तया आकृत्यन्तरयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वादित्यपि तदुक्तिरयुक्ती, सुगर्ण-
पिरहस्य कुरडलाकृतिसम्बन्धाभावे कार्यकारणयोरैक्यानुपपत्तेः । न च तथा सति
सुगर्णपिरहं कुरडलत्रयद्वारापत्तिः, कुरडलाकृते सूक्ष्मरूपेणाभ्यानात् । यदा तु तस्य
प्राकृत्य तदा कुरडलत्रयद्वारा भवत्येव । न चैवमाकृतेरपि नित्यत्वमेवेति “आकृतिर-
न्या चान्या चे”ति भाष्यविरोध इति वाच्यम्, व्यापहारिषट्पक्षा तद्योपादानात्,
सिद्धान्ते त्वाकृतिरपि नित्यैव इतरथा सदेव कार्यमिति सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । एवञ्चोक्त
भाष्यप्रयोगविरोधान् प्रकृतिस्मृतिं लादय इति निर्णय कर्तुमशक्य इति चेन्—

अत्रोच्यते । भस्मीक्रियते भस्मीभवन्तीत्यादिविप्रकृतिसाधकप्रकृतिकन्विप्रत्ययस्थले
नियप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य क्वययारोपेऽन्वयित्वेन तस्य कर्मत्वादिना त्रियान्वयानमभवात्
तद्विभक्त्य प्रकृतिरूपार्थस्यैव कर्मस्य कर्तृत्व वा युज्यते । एवञ्च तत्रैव कर्मणि कर्तरि
वा लादय, तद्गतत्वं च सत्त्वा विद्या बोध्या । अन्यत्र तु कामचारः प्रकृतिगताया
विकृतिगताया वा संख्यायास्तिष्ठा पोषयितुं शक्यत्वात् ।

“गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधाने नीदृक्पूनाहम् ।

तुदिभचार्ययोः शब्दकर्मजारां निजेच्छया” ॥

इति दुष्टादिनिषेधे प्रामाणिकनियामकवत् प्रकृतिविकृत्युभयकर्मकथातुविषये निया-
मकभावान् ।

‘गृह्णाति वाचक सस्या प्रकृतेरिहतेर्ते हि’ इति केनचिदुक्तं तु सुवर्णं शुण्डले भवत
इति भाष्यप्रयोगप्रतिदूलचात्र प्रामाणिकम् ।

इदन्तु बोध्यम् । गौणे कर्मणि दुष्टादेरित्यादिवचनरलाद्यत्र कर्मणि प्रचयो जायते
तस्मादन्यन् कर्म अनुक्तमेव भवति । अतस्तत्र कर्मत्वप्रयुक्ता द्वितीया भवति, यथा
सुन्दरो रत्नानि दुदुहे, बलिर्वसुधा याचित । प्रकृतिविकृत्युभयकर्मकथातोऽन्तु यस्मिन्
कर्मणि प्रत्यय क्रियते ततोऽन्यदपि कर्म उक्तवद्भवति । तेन काशाः कटः क्रियन्ते इत्यादय
एव प्रयोगाः न तु काशा कटं क्रियन्ते इत्यादय । अत्र च तथा प्रामाणिकप्रयोगदर्शनमेव
मानम् ॥८०-८१॥

अन्तेरक्तौ तयारोपे तद्विज्ञेयार्थगामिनी ।

प्रायः प्रत्याप्यते मस्या तिङेत्येतद्विभाव्यताम् ॥८२॥

तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानं भ्रमः । स च त्रिविधः तदभाज्ज्ञानरूपवायाऽपूर्वकः, तत्पूर्वकः, विरुद्धानेककोटिकश्च । क्रमेण यथा रङ्गे इदं रजतम् । मुखं चन्द्रः । अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति । तत्राद्यो भ्रमशब्देन व्यवहियते, यद्वान् भ्रान्तोऽसीच्युते । द्वितीयस्तु आरोप इति आहार्यारोप इति वा व्यपदिश्यते । तृतीयस्तु संशयः । आरोपस्य वस्तुतो भ्रमत्वेऽपि तद्वान् पुरुषो भ्रान्त इति नोन्यते लोके । तत्र लोकव्यवहियमाणभ्रमप्रतिपादकवाक्ये तिङा प्रायेण भ्रमनिशेष्यगता संख्या बोध्यते, यथा नेत्ररोगवशादनेन चन्द्रो द्वौ दृश्यते ।

एवमारोपवाक्येऽपि प्रायेणारोपनिशेष्यगता संख्या तिङा प्रत्याप्यते, यथा एकोऽपि घटोऽतिबृहत्वात् द्वौ घटौ मन्यताम् ।

क चित्पुनरारोप्यमाणगतापि संख्या तिङा प्रतिपाद्यते, यथा—

“विभज्य मेरुर्न यदधिंसात्कृतो न सिन्धुस्तर्गजलव्ययैरुः ।

अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्वाचिकुराः शिरःस्थितम् ।”

इत्यत्र भीर्हर्षपद्ये आरोप्यायशोयुगगतैकसंख्याबोधकसंख्यातस्य । अत एवोक्तं कारिकायां ‘प्राय’ इति ।

तत्र मतान्तरखण्डनम्

यत्तु एकत्वावच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नारोपस्थले एको द्वौ ज्ञायते इत्यादावारोपविशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य । न चैवम् “अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्वाचिकुराः शिरःस्थितम्”मित्यन्नारोप्यमाणाशोयुगसमानवचनममानीतिभीर्हर्षप्रयोगस्यासंगतिरिति चान्यम्, अत्रापि पूर्वार्धसमर्थितायशोयुगस्य घास्तवत्वेन तस्मिन् द्विफालवद्वाचिकुराणामेव राज्ञ आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वादिति ।

तत्र, यतः इदमयशो मम शिरसि पतितमिति लोकव्यवहारसिद्धमयशसः शिरःस्थितत्वं लोकप्रसिद्धम् । प्रसिद्धधनुसारिणी च कवीनां वाणी । तथा च नैते चिकुराः अपि तु शिरःस्थितमयशोयुगमित्यपहृत्या सुबोधोऽर्थः कविनोत्प्रेक्षया निबद्ध इति सिद्धचिकुरविषयाकीर्त्युत्प्रेक्षेयम् । तस्मादत्र सिद्धान्तमारोपायोगात् सिद्धचिकुरेण्यसिद्धत्वमाक्षिप्य असिद्धेऽयशोयुगे सिद्धत्वं चाभ्युपेत्य तत्र द्विफालवद्वाचिकुरोत्प्रेक्षोपपादनकुसृष्टिर्नोचितेति विभावयन्तु सुधियः ॥२॥

लिङ्गनिमित्तककारणस्यामं प्रहा विचारश्च

पुंस्त्रनिमित्तपरिधयः “तस्माच्छसो नः पुंनो”ति नन्वम् । “इदोऽयं पुंसो”त्यया-
देशः । “पुमान् स्त्रिये”त्येकशेषः । “तृतीयादिषु मापितृप्तं पुंश्रालयस्ते”ति पुंश्रद्भावः ।
“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे”त्यादिभिः वृत्त्यन्वाः । एवमन्येऽपि ।

स्त्रीत्वप्रयुक्ता विधयस्तु “स्त्रियामि”त्यधिकृत्य प्रत्ययाः । ते च टाप् टाप् चाप् ङाप्
ङाप् ङीन् एफ व्यहृतयः । “पुमान् स्त्रिये”त्येकशेषः । “ग्राम्यपशुनघेष्वतरणेषु स्त्री”-
त्यनेनाप्येकशेषः । “आहो नाडास्त्रिया”मिति नादेशाभावात् । “स्त्रियामवन्तिहुन्तिदुग्ध्य-
ञ्चे”ति लुक् । एवमन्येऽपि ।

नपुंसकत्वनिमित्तककार्याणि च “स्वनोर्नपुंसकादि”ति लुक् । “अतोऽमि”त्यमा-
देशः । “नपुंसकस्य सन् च” इति “इकोचि जिमत्तावि”ति च तुम् । “नपुंसकाशे”ति
शीमावः । “जरसातोः शि”रिति श्यादेशः । “नपुंसकमनपुंसकेनैक्यवास्यान्यतरस्या”-
मित्येकशेषः । एवमन्येऽपि ।

अत्रेदं धीष्यम् । “अतोऽमि”ति सूत्रस्य नपुंसकत्वशक्तान् परयोः स्वनोरमिति नार्थः ।
तथा सति षट्ठो मा कारि इत्यत्रामादेशापत्तेः, “अत्रो षट्ठं पुमान् पाप्मे”ति कोषान् ।
तत्र नपुंसकत्वनिरूपिताया अपि शक्तेः सद्भावान् “निषिद्धलिङ्गं शेषार्थ”मिति परिभाषि-
तत्वात् । नापि नपुंसकत्वबोधकादित्यर्थः, श्रोतुमर्हद्विषयकबोधभावे कुलमिच्छादायमा-
देशाभावापत्तेः ।

न वा नपुंसकत्वपरादित्यर्थः, नपुंसकत्वेत्यत्रामादेशप्रसङ्गात् । अपि तु नपुंसकत्वा-
वच्छिन्नविषयताकरोधपरात्वमोरमित्यर्थो वाच्यः । तथा च नपुंसकतारादस्य नपुं-
सकत्वविषयकरोधपरत्वेऽपि न नपुंसकत्वावच्छिन्नविषयताकरोधपरत्वमपि तु स्त्रीत्वा-
वच्छिन्नविषयतारूपीयपरत्वमिति न तत्रातिप्रसङ्गः ।

एषमेव षट्ठानि न क्रियन्तामित्यत्र तस्माच्छसो नः पुंनोति नत्वाभावः । शसः
प्रकृतेः पुंश्रवावच्छिन्नविषयताकरोधजनकत्वप्रकारकवस्तुतात्पर्याविवरोप्यत्वे नन्विति
उदर्यात् ।

एतेन स्तुतिवाद्गूढादतत्त्वलोके यदुच्यन् समानलिङ्गकृत्यं च स्वगृष्टिपुंलिङ्गत्वा-
द्यन्यतमवत्त्वम् । पुंलिङ्गत्वादिकं च अप्राप्तिसाधारणपुंस्त्वादिव्यवहारप्रयोजकस-
त्त्वादिगुणापचयापचयस्य पुंस्त्वादिरूपत्वमप्ये पुंस्त्वादिव्यवहारमेव । स्वमते गुरु-
यानद्वीकारान्, सत्यां ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो नास्ति, ब्राह्मणे च सति ब्राह्मणो नास्तीति
प्रतीत्योरुत्पादान् लिङ्गबोन्वादिमत्त्वलक्षणपुंस्त्वबोन्वादिप्रत्ययस्याङ्गोपयोग्यत्वेऽपि तट-

स्तटीत्यादौ तत्प्रत्ययस्य बाधान् प्रयोजनाभावाच्चानङ्गीकरणीयत्वमेवेति न पुंस्वादि-
बोधकत्वं पुंलिङ्गत्वादिकम्, अपि तु प्राण्यप्राणिप्रतिपादकसाधारणं पदसंस्कारप्रयोजकं
पुंलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमेव । पुंस्वादिवोधस्वरूपयोग्यत्वमेव पुंलिङ्गत्वादिकम् ।
तत्त्वं चानुगमनं प्रातिपदिकवृत्त्यानुपूर्वीकत्वमित्यादि इत्यपि कश्चिदिति ।

तच्चिन्त्यम् । पुंलिङ्गत्वादेः पुंलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वरूपत्वे पुंलिङ्गत्वादिवोधस्व-
रूपयोग्यत्वरूपत्वे वा । तस्य पुंस्वादिवोधकत्वरूपत्वानङ्गीकारात् पदसंस्कारप्रयोज-
कत्वानुपपत्तेः । तथा हि अप्राणिबोधकतटादिशब्देभ्यो लिङ्गविषयकबोधानभ्युपगमे पङ्क्त-
इत्यादौ उक्तरीत्या अमाद्यापत्तिर्दुष्परिहरा, अथनिमित्तककायमात्रस्य तत्तदर्थविधत्ताया-
मेव प्रवृत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

अपि च शास्त्रोक्तलिङ्गस्य शब्दबोधाभावे उपमालङ्कारे उपमानोपमेयबोधकयोर्वि-
भिन्नलिङ्गकत्वं दोष इत्यालङ्कारिकसिद्धान्तो निर्गजः स्यात् । तद्वोधोपगमे तु लिङ्गभेद-
प्रयुक्तवैधर्म्योपभास एव तस्य दोषत्वे योजं भवति ।

अपि च अचेतनबोधकपदात्मतीयमानमपि लिङ्गं लोके प्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुपयोगेनो-
पेक्षया ग्रहणात् शब्दबोधे अविषयीभवदिव लक्ष्यते । यथा योगशास्त्रं भगवता पतञ्जलि-
मुनिना समाधेः शब्दसर्वाण्यत्वे सवितर्कत्वोक्त्या

“न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाद्वै ।

“अनुरिद्धमिह ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते” ॥

इति ह्युक्त्या च सूक्ष्मानुभयारूढतया च शब्दबोधे भासमाना अपि शब्दाः प्रवृत्तौ
निवृत्तौ घातुपकारेणाविषयीभवन्त इव प्रतिभाम्नि तथा लिङ्गान्यपीति विभावयन्तु
मुधियः ।

अथ पुंवद्भावस्येत्यादिशास्त्रविहितपुंवद्भावात् पुंस्त्वनिमित्तकार्येण भवितव्यम् ।
न च ‘अनादये ब्रह्मणे नमः’ इत्यादौ अनादि ए इत्यवस्थायां पुंस्त्वनिमित्तकं किमपि कार्यं
प्राप्नोति यस्यातिदेशः स्यात् । नापि नपुंसकत्वनिमित्तकनुमादेः प्रतिग्रन्थो भविष्यतीति ।
एवञ्च पुंवद्भास्य किं वात्पर्यमिति चेत्—उच्यते । पुंवद्भावेन भावाभायोरुभयोरप्यति-
देशः क्रियते, अर्थात् पुंस्त्वबोधपरत्वे यत्कार्यं प्राप्नोति तद्वैवेत्, यच्च न प्राप्नोति तन्नैति
अनादिशब्दस्य यदा पुंस्त्वपरत्वं तदा नपुंसकत्वपरत्वाद्योगात् नपुंसके विधोयमानो नृम्
न प्राप्नोति, अतो न भवति । गुणे तु लिङ्गस्य निमित्ततामागत्पुंस्त्वादपरत्वेऽपि
प्राप्त्या भवत्येव सः । तेन अनादये ब्रह्मणे इत्यादेः पात्तिरिति सिद्धिः ।

अथ त्रिषा पुनदित्यादिना स्त्रीप्रत्ययान्तस्य स्त्रीबोधकस्य ना पुनद्भागे विधीयते । चित्रा गौर्यस्य स चित्रगु । रूपवती भार्या यस्य स रूपमद्भार्य । रूपवती चासौ भार्या च रूपमद्भार्य, पुनर्कर्मधारयेति पुनद्भागे । एनाभाचष्टे एतयति, 'प्रातिपदिका-
द्वात्वर्थे बहुलमिष्टमचे'ति पुनद्भागे इष्टनि परे 'मस्याडे वद्धिते' इति पुनद्भाव-
विधानान् ।

अत्रेय विचारणा । पुनद्भावान् कथमुक्तरूपसिद्धिः ? यत् पुनदित्यस्य पुत्त्वविवक्षाया
यत्कार्यं प्राप्नोति तत्स्यादित्यर्थः । चित्रा गु रूपवती भार्य इत्यत्रस्याया च चित्रा शब्दादे
पुत्त्वनिमित्तकं न निमपि कार्यं प्राप्नात । यदि च पुनद्भागेविधानसामर्थ्यात् स्त्रीप्रत्यय-
प्रकृते पुनस्त्वमित्यर्थः कृते तदापि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरशक्या 'जात सत्कारो न निर-
तते' इति न्यायात् । अत्रोच्यते—'येन येन शाब्देण पुनद्भावो विधीयते तत्र तत्र सर्वत्र
विषयसम्पन्ना' तथा च 'त्रिषा पुनदि'त्यस्य स्त्रीबोधकसमानाधिकरणपरत्वविषये स्त्रीना-
धिकृत्य पुनद्रूपमित्यर्थः । पुत्त्वविचक्षाया यत्कार्यं तद्ववेत् यत् पुत्त्वविचक्षाया न प्राप्नोति
ततेति यावत् । एव च यदि चित्रशब्दात् स्त्रीप्रत्ययो न स्यात्तर्हि समानाधिकरणपरत्व
स्यादिति सम्माननाकाले एव चित्रशब्दादे पुनद्भावविधानान् टापोऽनुपत्या चित्र मुगोसु,
रूपवत्सु भार्यासु इत्याद्यलौकिकविग्रहे एव बहुलाहि । 'चित्रा अस् गौ अस् इत्यलौकिक-
विग्रहे चित्रगु' इति सिद्धन्तर्द्विगुणा लेशस्तु बालाना यवाक्यचिदापाततो भटिति
बोधाय न तु यथावत्क्रियावत्त्वनापायेति बोध्यम् । पुनद्भावनिष्ठिषु विषयसम्पन्नीति
माध्यमद्वयार्थे नाशः ।

त्रियबहुवचनान्तरवचनम्

(१) दारशब्दा विधाहिताया नित्यबहुवचनान्तः, 'अथ पुभूम्नि दारा स्यात्तु
शुटुन्विती' इत्यमरकोषात् । आनन्तत्वनियतवचनम् —

‘प्रोडा हारा च दारा च त्रय एते यथाक्रमम् ।

प्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

इति हेमचन्द्रकोषात् । तथा च दारशब्दः पुंसि क्रिया च । तत्र स्त्रीत्वविचक्षाया
स्त्रीप्रत्यये सति दारा इति अनियतवचनम् । पुत्त्वविवक्षायास्तु स्त्रीप्रत्ययामावेऽदन्तो
‘नयपदबहुवचनान्तः’ । आनन्तश्चाभिरकोषानुक्तत्वात् प्रयोगान्तरिनात्र लोके प्रयोगानर्हः ।

(२) गद्येन पुलिङ्गो वेस्मनि दारेषु च । ‘गृहा’ पुंसि च भूम्येव निकाप्यनिल-
याल्या’ इति मनुष्यवर्गे, ‘दारेषु च गृहा’ इति नानार्थे चामरसिंहेनोक्त्यात् नपु-
ंसगृहादन्तु वेस्मन्येव अनियतवचनम्

(३) लाञ्छाब्दो भर्जनेन स्फुटितधान्यनिकारे लावा इति मैथिलीभाषया व्यवहृते 'इमाल्लौजानावपाम्यग्नी', 'इय नार्युग्मूते लाजानावपन्तिका' इत्यादि 'वेदेऽपि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् 'लाजा पुभूम्नि' इत्यमरकोषाच्च ।

(४) अक्षशब्दो यथे । 'लाजा पुभूम्नि चाक्षता' इत्यमरग्रन्थस्य लाजा यवा इति व्याख्यानस्य अमरविवरे विश्वमरण कृतत्वात् । अयं नपुसकलिङ्ग एकवचनान्तोऽपि "अक्षत न द्वय षण्डे लाजेपु त्रिजहिंसिते यवेऽपि कचि"दिति मेदिनीकोपात् ।

(५) धानाशब्दो भृष्टयवे 'फडभी' इति मैथिलीभाषया प्रसिद्धे । 'धाना भृष्टयवे स्त्रिय' इत्यमरकोषे स्त्रिय इति बहुवचनोक्तं, नित्यबहुत्वे इत्यमरविवरे व्याख्यानाच्च ।

(६) सुमनश्शब्द प्रमूने, 'स्त्रिया सुमनस पुष्पम्' इत्यमरोक्ते । 'भूम्नि स्त्रिया सुमनस' इति खड्कापाय । 'सुमना पुष्पमालत्यो स्त्रिया'मिति मेदिनीकोपादेकवचनान्तोऽपि । अमरकोषे भूम्नीति कथनन्तु एकस्मिन्नपि बहुवचनस्य साधुत्वबोधनाय । देशवाचकस्त्वनियतवचन "सुपर्वाण सुमनस" इत्यमरकोषे बहुवचनन्तु देशाना बहुत्वात् छन्दोनुरोधेनाह ।

(७) अप्सरशब्द स्वर्गेश्यायाम्, 'स्त्रिया बहुष्वप्सरस' इत्युक्तत्वात् । अमरविषयकारालु एरुत्यामपि व्यक्ती बहुवचनान्त अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वमित्याहु । अन्ये तु 'अप्सरा' इति सविसर्गपाठश्चिदुपलभ्यमानोऽपि ग्रामादिक अप्सरेतिरादस्य स्त्रावलीकापे कथनात् । एतच्च शब्दकल्पदृष्टे ।

(८) अमुशब्दो यावज्जीवनशरीरस्थायिवायुवाचक । "पुंसि भूम्यसव" इत्यमरकोषात् ।

(९) प्राणशब्दोऽमुपर्याय । 'पुंसि भूम्यसव प्राणा' इत्यमरकोषात् । प्राणा अपि 'नित्य पुंसि भूम्नि चे'ति दीक्षातोक्तत्वात् तथैव प्रयोगाणामुपलभेच्च । इन्मात्रस्थवायुवाचकस्तु न नित्यबहुत्वे, "हृदि प्राणो गुदेऽपान" इत्युक्ते ।

(१०) वर्षाशब्द प्रावृषि "स्त्रिया प्रावृष्ट" स्त्रिया भूम्नि वर्षा, इत्यमरः ।

(११) जलौकशब्दो जलौकायाम् । "रक्षता तु जलौका स्यात् स्त्रिया भूम्नि जलौकस" इत्यमरः । अयमनियतवचनोऽपि बहुत्वकथनन्त्वेकस्यामपि व्यक्ती बहुवचनसाधुत्वबोधनार्थम् ।

(१२) वल्गुशब्दो वृणविशेषे, सावय इति मैथिलीभाषया प्रसिद्धे । "पुंसि भूम्नि तु वल्गुजा" इत्यमरः । 'एको वल्गुज' इति भाष्यभारवचनादेकत्वेऽपीति मदेश्वरः ।

(१३) कर्म्मशब्द चित्रशिराण्डपु । ते च ऋषयः ।

“मरोचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते त्रेयाश्चित्रशिखण्डिनः” ॥

(१४) चित्रशिखण्डिशब्दः सप्तपर्यायः । “सप्तपर्यायो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिख-
ण्डिनः” इत्युक्तत्वात् ।

(१५) इत्यङ्गशब्दः भृगशीर्षशिरोदेशस्थितवारसमूहे “इल्वलास्तच्छिरोदेशे
सारका निवसन्ति या” इत्यमरः ।

(१६) प्रोष्ठपदाशब्दः पूर्वोद्भूतोत्तराद्वयरूपासु चनस्यु ।

(१७) भाद्रपदाशब्दश्च वारसु “स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः द्वियः” इत्यमरः ।

(१८) व्यासोद्भाद्रशब्दः त्रित्यादिसंख्यावन्निर्दिष्टवाचकः ।

(१९) विश्वशब्दो देवगणविशेषे नित्यबहुवचनान्तः पाणिनीये सधर्नामसंज्ञकः ।
विश्वेदेवाः धर्मान् विश्वानाम्नि दक्षकन्यायामुत्पन्ना इति वायुपुराणे । सप्तपुरपेथ्य
उपरितनाः पितर एव विश्वे देवा इत्यन्यत्र । अयं च विश्वशब्दः स्वसमानवचनविशे-
षणवाचकदेशशब्देन सहैव प्रयुज्यते, यथा ‘विश्वे देवाः प्रीयन्ताम्’, ‘विश्वान्देवानहमा-
याहयिष्ये’ । विश्वद्वयशब्दस्तु नास्त्येव । विश्वेदेवास्तु दश ।

“आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः ।

वसवश्चाष्ट संख्याताः पद्त्रिंशत् तुपिता मताः ॥

आमास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशद्नका ।

महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।

साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृता” ॥

इत्युक्तत्वात् तथा

वसुसत्यां क्रतुर्दक्षीं कालकामां धृतिः कुरुः

“पुरुषा माद्रवाश्च विश्वेदेवाः प्रसीचिताः ।

दृष्टिश्चाद्वे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ॥ इति भरतः

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धृतिलोचनौ ।

पुरुषा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृताः” ॥

एतन् विष्णुपुराणे गणभेदनामाध्याये । अत्र लोचन इति पूर्वोक्तकुरुदेव संज्ञा
न्तरम् । पुरुषोमाद्रवसी सकारान्तौ । उक्तञ्च व्युत्पत्तिरादे पुरुषोमाद्रवसी विश्वे
देवा इति । एतेन विश्वशब्दस्य निवचबहुवचनान्तत्वं लभ्यते । एदञ्च आदित्यवाता-
दिवन् विश्वशब्दोऽनियतवचन इति न वान्यम् । एतच्च शब्दकल्पद्वये ।

(२०) दण्डकशब्दः आरण्यविशेषः । तथा च वाल्मीकीयेऽरण्यकाण्डे निराधं
प्रति रामवाक्यम्—

“त्वां तु, वेदितुमिच्छामि कस्त्वं चरसि दण्डकान्” इति ।

तथा तत्रैव रामं प्रति शूर्पणखावाक्यम्—

“पश्यन् सह मया कामी दण्डकान् विचरिष्यसि” ।

एवं स्वरं प्रति रामः—

“प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसर्पासुले ।

भविष्यन्ति शरण्यानां शरण्या दण्डका इमे” ॥

अङ्गादयः प्रभूतशब्दाः निवासार्ये विहितलुप्ततद्धितप्रत्यया देशविशेषबोधका नित्यबहुवचनान्ताः । तथा हि अङ्गनाम्नो राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहेऽङ्गशब्दात् ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणि आङ्गः, द्वित्वे आङ्गौ । बहुत्वे तु ‘तद्राजस्य बहुषु’ इत्यणो लुकि अङ्गाः । एवञ्च यथा राघवादिशब्दानां राघवः राघवौ राघव इत्येवं रूपाणि तथा आङ्गशब्दस्यापि । अङ्गानाम् (अङ्गराजापत्यानाम्) निवास इति विग्रहे ‘तस्य निवासः’ इति सूत्रेण पुनरण् प्रत्यये तस्यापि ‘जनपदे लुप्’ इति लुपि अङ्गा जनपद इति प्रयोगः । अण्प्रकृत्यर्थस्य पुंस्त्वाद्वहुत्वाच्च ‘लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने’ इत्यनेन पुंस्त्वयद्वावात् बहुत्वयद्वावाच्च । एतावत्या प्रक्रियया अङ्गा इत्यस्य अङ्गराजापत्यनिवासजनपद इत्यर्थः, सिद्धयति । एवं कलिगादीनामपि तेन कलिङ्गेष्वपात्सी, नाहं कलिङ्गान् जगामेत्यादयः प्रयोगाः ।

अङ्गप्रभृतिशब्दानां तत्तद्देशे रुढिमभ्युपगम्य लोके योगार्थभाताभावं चाक्लप्य स्वयमेव पाणिनिना लुप्. प्रत्याख्याने तु लुपियुक्तवदित्यस्यापि प्रत्याख्येयतया लोक्त एव तत्तद्देशरूढाङ्गादिशब्दानां पुंस्त्वे बहुत्वे च साधुत्वमिति तदारायः ।

तथा च येषां शब्दानां लोके यङ्गिङ्गता यद्वचनता च दृश्यते तेषां तथैव साधुत्वमिति लाभात् दारलाजादीनामपि पुंस्त्वबहुत्वादौ साधुता व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकाचार्यसम्मतेति लभ्यते इति पूर्वमुक्तमनुसन्धेयम् ।

मिथिलाकाशीप्रयागायोध्यादयस्तु देशवाचित्वेऽपि न बहुवचनान्ताः अपि त्वेकवचनान्ता एव बहुत्वेऽप्रयुज्यमानत्वात् । नित्यबहुवचनान्ता अङ्गादयस्तु—

अङ्ग उत्कल कच्छ कम्बोज कर्णाट कलिङ्ग कुरु केकय केरल कोङ्कण कोशल गान्धार गुर्जर गोवर्द्ध चोल तैलङ्ग दण्डक पञ्चाल पाण्ड्य पुण्ड्र माहीक मगध मन्द्र मत्स्य मरु महाराष्ट्र मालव वङ्ग विदर्भ विदेह शक शाल्व सारस्यत सिंहल सौवीर सौराष्ट्रादयः पुराणादिषु द्रष्टव्याः ।

इति मायद्वयशेखरेण पेश्वरामात्मजेन मैथिलेन श्रीदीनबन्धुरामेण ।

लिङ्गवचनविचारः समाप्तः

कारिकासूची

	पृष्ठ		पृष्ठ
अज्ञानध्वान्तपटल	*** १	तदास्मिन् ब्राह्मणग्रामे	** २७
अतो जनादिशब्देभ्यः	** १६	तस्माद्वीलपदार्थस्य	*** ५
अधिकृत्य च लिङ्गत्वं	*** २६	नात्ता विरोधवचन	** ४७
अन्तेवासिगणत्वान्ते	*** १	तृतीयभेदाः सख्येय	*** ६२
अन्त्यः प्रायेण तुन्नन्	*** ३६	ते क्कौबलिङ्गा धात्वर्थे	*** ३१
अभेदकत्वात्सर्वत्र	*** २६	ते च सख्येय वल्गुना	** ६१
असमानाधिकरण	*** ३०	तेनेय ब्राह्मणोत्पत्ते	*** १५
अस्ति च यस्य प्रकृति	** २१	ते समानाधिकरण	*** ३०
आदर्शं कचिदेकात्मन्	• ६७	त्वशदयो विरोधार्थ	** ५७
आहुर्नैयायिका दाराः	• ४६	दाराः पुंसि च भूम्येवे	** ४५
उद्देश्यप्रतिनिर्देशा	** ३८	द्रव्योपसर्जननीभूत	** ३२
एव यत्रोभयं कर्तुं	** ७०	द्वितीयभेदास्ते सख्या	** ६२
औत्सर्गिकवचन	*** ४३	द्विवचः शक्यशब्दोऽस्ति	• ३६
औत्सर्गिकवचन	*** ४४	नपुंसकङ्कावरण	*** १०
कचिद्धर्मपराः क्वपि	*** ८	न्याय्यं लिङ्ग परित्यज्य	** ३३
गार्ग्यं विप्रद्वय गार्ग्यं	*** २०	परे त्वाहुर्विशेषान्त	*** २२
जनादप्यु शास्त्रीय	*** १६	पुमादौना च पुंस्त्वादि	*** १०
जनादिलौकिकं लिङ्ग	*** १६	पुमानपं जनः स्त्रीष्वं	** ८
जनादिशब्दभिन्नाना	*** १५	पुलिङ्गादौ धर्मपराः	*** ८
जातिशब्दद्रव्यशब्दौ	*** १७	पुत्वं तु लौकिक भेद	*** २
उच्छब्दो यत्पदार्थस्य	*** ३८	पुत्त्वादिरूप यलिङ्ग	** १
तनाद्यासु स्त्रोत्वलिङ्ग	*** २५	पुत्त्वादिलौकिक पुखी	*** २
तत्रोपचयभागे यः	*** ४	पूर्ववाक्यादुत्तरत्र	*** ६८
तथात्वे चैक्योपेण	*** ६३	प्रकृतिविकृतिरचैव	*** ७०
तथापि लिङ्गशाम्नाया	*** २६	प्रमाणत्वशतत्वादि	*** ४७

	शृङ्खला	-	पृष्ठ
प्राप्तेषु त्रिषु लिङ्गेषु	*** ३१	विशेष्यनिर्गमशब्दानां	*** ३०
प्रोच्यते वचनं सख्या	*** ४०	विशेष्यनिर्गमः ये शब्दाः	*** २१
ब्राह्मणक्षत्रियादीनां	*** २७	विशेष्यनिर्गमः शास्त्रीय	*** २१
भ्रान्तेरुक्तौ तयारोपे	*** ७३	विशेष्यवाचकपद	*** ३२
यच्च व्याकरणाचार्यैः	*** १	विशेष्यवाचके द्वित्य	*** ५१
यद्वा पञ्चादयस्तत्तत्	*** ८	विशेष्यवाचकपदतः	*** ४६
ये दिशतित्वादिसख्या	** ६१	विशेष्ये जातिसत्ते द्वे	*** ५६
येषां क्लृप्तत्वमत्रोक्त	** ३३	शब्दाः केचिन्नित्यवहु	*** ५६
लिङ्गार्थलक्षकं लिङ्ग	*** १०	शास्त्रीयलिङ्गविज्ञानं	*** ११
लिङ्गाविवक्षया कापि	*** २३	शास्त्रीयस्यापि लिङ्गस्य	*** १४
लिङ्गे प्रामाण्यविज्ञान	*** ११	शब्दाप्रभृतिशब्देषु	*** २४
वर्त्तमानयनादीनि	*** ५८	संज्ञाभिन्नादतः शब्दात्	*** ६७
विशल्याः परार्थान्ताः	*** ६०	सात्त्विकसिद्धसत्त्वादेः	*** ४
विशेष्यपरान्दशब्दात्	*** ५१	स्त्रीपुंमबोधपदान्ताः	*** १६
विशेष्यममेदेन	*** ५६	स्त्रीप्रत्ययप्रभृतयः	*** २५
विशेष्यविशेष्यत्वे	*** ५६	स्वसमान्यशास्त्रीय	*** १५

Publication Scheme of the Mithila Research Institute DARBHANGA

1. *Tattva-hintamani* (तत्त्वहिन्तामणि) by Gangesha Upadhyaya along with the *Aloka* (आलोक) by Paksadhara Mishra and the *Darpana* (दर्पण) by Mahesha Thakkura, Vol. I (in the Press)
2. *Lilavati* (लीलावती) by Bhaskaracharya with the commenatary called the *Vasana* (वासना) by Damodara Mishra (in the Press)
3. *Vimandalavakravichara* (विमण्डलवक्रविचार) by Pandita Dayanatha Jha Jyotsacharya—Vishistavidvan Mithila Research Insntute
4. *Ungavachanavichara* (उङ्गवचनविचार) by Mahavaiyakarana Pandita Dhabandhu Jha Vishistavidvan, Mithila Research Institute

Works under Preparation

5. *Tritalavacchedakavada* (त्रितलावच्छेदकवाद) by Pandita Shashinatha Jha Vishistavidvan, Mithila Research Institute
6. *Sanskrita Mahakosa* (संस्कृतमहाकोश) by the late Mahamahopadhyaya Pandita Ramavatara Sharma
7. *Paramartha-Darshana* (परमार्थदर्शन) by Mm Pt Ramavatara Sharma.
8. *Mahakalasamhita* (महाकालसंहिता) Edited by Mahamahopadhyaya Dr. Gopinatha Kaviraja of Benaras and Mahamahopadhyaya Dr. Umesha Mishra
9. *Vishnu-Purana* (विष्णुपुराण) (Under a long term Research project of the Institute)
10. Miscellaneous works in Sanskrit by Mm. Pt Ramavatara Sharma.
11. *Kumarila Karikavali* (कुमारिलकरिकावली) Edited by Prof. Ananlal Thakur.